

БАХТИЁР НАЗАРОВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР.

Монографик тадқиқот. Мақолалар. Хотиралар.

Тақризлар

Тошкент: 2020

УЎК:

КБК:

Н

Назаров, Бахтиёр.

Танланган асарлар. / Б.Назаров. – Тошкент: 2020. – 514 б.

Таниқли адабиётшунос, академик Бахтиёр Назаровнинг мазкур “Танланган асарлар”ига олимнинг “Ғафур Ғулом олами” монографияси ҳамда буюк ўзбек адиблари А.Қодирий, А.Қаҳҳор, Зулфия, Э.Воҳидов, А.Орипов, О.Ёқубов, Ў.Ҳошимовлар ҳақидаги тадқиқотлари жамланган. Шунингдек, тўпламга олимнинг Ҳ.Ёқубов, К.Нурмуҳаммедов, О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов, Н.Каримов, Л.Қаюмовлар ҳақидаги мақолалари, ёш тадқиқотчилар ижоди ва айрим китобларга ёзилган тақриз, сўзбошилар киритилди. “Адабий алоқалар” рукнига эса қорақалпоқ, туркман адабиётининг йирик намояндалари Махтумқули, Бердақ, Ажиниёз, Тўлабберган Қайипберганов, Мухтор Аvezов ҳаёти ва ижодига доир кузатишлари жамланди. Ўйлаймизки, 500 дан зиёд илмий мақолалар, 20 га яқин монография ва дарсликлар муаллифининг “Танланган асарлар”и ҳам кенг китобхонлар, хусусан, филолог мутахассислар томонидан муносиб кутиб олинади.

Тўплаб, нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи,

Мархабо Қўчқорова,

филология фанлари номзоди

Барно Бўронова,

мустақил изланувчи

Масъул муҳаррир

Қурдош Қаҳрамонов,

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Ислон Ёқубов,

филология фанлари доктори

Сувон Мели,

филология фанлари номзоди

Мазкур “Танланган асарлар” ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Адабиёт назарияси ва адабий алоқалар бўлимида муҳокама этилиб, нашрга тавсия этилган. (-- сонли баённома, .. март, 2020.).

Тошкент: 2020

4-Қисм

АДАБИЙ АЛОҚАЛАР – ДЎСТЛИК РАМЗИ

МАХТУМҚУЛИНИНГ ЗАМОНАВИЙЛИГИ

Мусулмон дунёси шоирларга доим бой бўлган. Шу жумладан Ўрта Осиё ҳам. Рудакий, Навоий, Бобур, Огаҳий, Абай, Фурқат сингари даҳолари бўлишига қарамай, бу минтақада яшаб ижод этган, халқ ичида – унинг барча катламлари орасида деярли бирдек севимли ва ардоқли бўлган яна икки шоир борки, улар билан машҳурликда беллаша оладигани кам топилади. Булар Машраб ва Махтумқулидир.

Ўзининг изчил анъаналари асосида ривожланиб, тобора тараққий этиб келаётган туркий шеърият XVII-XVIII асрларга келиб, аввалги босқичларга нисбатан бирмунча таназзулга юз тутгандек бўлди. Ана шундай шароитларда Машраб ва Махтумқули туркий шеърият, ўзбек ва туркман халқлари адабиётини янги босқичларга кўтардилар. Бу шеърият ҳам шакли, ҳам мазмуни, дарди-дунёсию нозик жилвалари, ғоялар оламию бадий санъатлардаги анъанавий маъноларга янги мақсадлар юклаши билан ва, энг асосийси, чуқур ва теран халқчил руҳи, халқчил зиёси ва сафоси билан қалб ва онгларида янги уйғонишлар очди, дунёқарашда янги дунёлар ясади.

Махтумқули туркман адабиётини дунё миқёсига олиб чиқиши билан бирга туркман халқини ҳам жаҳон миқёсида танитди. Шоир шеърияти ҳақли равишда жаҳон халқлари адабиёти классиклари асарлари қаторидан ўрин олди.

Нима учун, қандай хусусиятлари туфайли унинг асарлари бизнинг кунларда ҳам эъзозланиб келади? Бу саволга дафъатан, ёки бир жумла билан жавоб бериш осон эмас. Чунки Оллоҳ назари тушган ва Оллоҳ муҳаббати ва маърифатини куйлаган, унинг бандаси бошидаги чексиз муаммоларга шеър тили ва руҳ тили билан жавоблар топишга ҳаётини бахш этган шоир маҳоратининг ўзи бир дунёдир. Махтумқули шеъриятида ифодасини топган муаммолар ўз даври, халқи, миллати, унинг дарди, қувончи ҳақида ёрқин, ўчмас тасаввур бериш билан бирга, уларнинг бадий талқини бугунги

талабчан шеърият ихлосмандининг инжа туйғулари талабларидаги тебранишларни қаноатлантира олади ва янги-янги ҳаваслар оча билади. Бир сўз билан айтганда, Махтумқулининг бадий тафаккур дунёси ва бу дунёнинг поэтик талқинларида ўз ифодасини топган жиҳатлар бизнинг умид ва орзу дунёмизга ҳамоҳанг бўлиши, унинг дил садолари бизнинг-да кўнгил адоларимизга тутшиб кетиши жиҳатидан замонавийдир.

Хива ва Бухоро хонликларига қарам бўлган, Эрон исканжасида қолган туркман дардини, Ватан озодлигини куйлаш Махтумқули шеъриятининг марказида туради.

Маст бўлиб юргунча бегона юртда,
Униб-ўсган ўз юртингдан айрилма.

Истиқлолга эришган, мустақиллигини кундан-кун мустаҳкамлаб бораётган ҳозирги Туркменистон учун ҳам ватан озодлиги, ватан эркидан улуғроқ, муқаддасроқ тушунча бўлиши мумкинми? Юқоридаги мисраларни ўқиган янги авлод қалбида ватанга муҳаббат туйғуларининг мустаҳкамланишида шоир бугун ҳам камарбаста эмасми бу шеъри билан?!

Замон оғирликларини мардларча бўйинга олиб, юрт ичида унга фидойилик қилиш ўрнига, унинг сарҳадларида топган-тутганини баъзан совуриб, баъзида эса ватан юборган таҳсилга бориб, хорижда қолиб кетаётган, она-юртга беписандлик қилаётган айрим ёшларга гўё бадий мурожаатдек туюлмайдими бу мисралар?! Бугун, бир неча юз йил қаъридан туриб, бобо шоир руҳи ватандошлари билан суҳбатлашмаяптими бу ўтли нидолари воситасида?!

Бундан салкам уч юз йил аввал туркман уруғларининг бир тан – бир жон бўлиши халқ тақдири, унинг келажаги учун нечоғлик муҳим бўлса, ҳозир ҳам эл-юртнинг бирдамлиги, аҳиллиги ўша даврларга нисбатан оз бўлмаган даражада муҳим ва аҳамиятлидир.

Така, ёвмут, кўкланг, ёзир, алили

Бир давлатга қуллик қилсак бошимиз.

Бир жон бўлайлик, бир тан бўлайлик, эй элимнинг сочилиб ётган уруғ-

аймоқлари, барчамиз бирлашиб бир давлат бўлайлик, бир халқ бўлайлик дер экан, шоир гўё бундан салкам уч аср аввалги дардни айтиш билангина кифояланмай, авлодларини бугунги ҳаётда ҳам бирлик, биродарликни қўлдан бермасликка, янада аҳилроқ бўлишга чорлаб тургандек туюлади.

Махтумқулининг аксар шеърлари наинки замонавийлиги, балки айни вақтда жаҳоншумул аҳамияти билан ҳам қимматлидир. Масалан, шоирнинг “керакдир” номли шеърида:

Асал тутқун бўлди ориф забонда, –
деган мисрага дуч келамиз. Умуман, шоир “асал” образига гўзал маънолар топади. “Асал чашмаси забондан” деган фикрга дуч келамиз унинг “Айланди” деган шеърида. Ёки:

Элу юртга бир адолат керакдир, –
дейди шоир яна шу шеърида.

Номард отга минса, мард эшак минса, соҳибқирону мусулмон ўртанмай нима қилсин, дейди шоир “Жаҳон ўртанар” шеърида.

Элу юртга бир адолат иташ, адолатсизликка қарши ўткир сўзни бамисоли қуролга айлантириш, босқинчи сиёсат ва адолатсизлик боис, баъзида номард пешволар туфайли ориф забонларда, наинки, аччиқ тўғри сўз, ҳатто, асалдек зарур, қимматли фикрнинг ҳам тутқун бўлиши ҳақидаги ғоялар чиндан ҳам Махтумқули маҳорат билан айтган жаҳоншумул ҳақ сўзлар эди. Улар, наинки, ўз даври туркман халқи учун, балки адолатсизлик кечиши мумкин бўлган барча замонлар ва барча халқлар учун ҳам уйғониш йўлларида асқотиши мумкин бўлган, янада аниқроқ айтганда, халқни, унинг илғор кучларини уйғонишга даъват эта оладиган гўзал фикрлар эди.

Махтумқули ижодида ғамгинлик, мунг баъзан асов дарёдек тўлқинланиб, тошиб кетишларидан кўп ҳам ажабланмаслик керак. Унинг шеърларидан маълум бўлишича, шоир отасидан, онасидан, акасидан, икки ўғлидан жудо бўлган. Севгилиси Менглихон висоли насиб этмаган. Ватан босқинчилар оёғи остида қолиб, қадрдон дўстларидан ажраган, ўзи эса, маълум муддат ғаним қўлида асирликда кун кечиришга мжбур бўлган экан.

Юртдаги адолатсизликлар шоир юрагини вайрон қилиб турган экан, - буларнинг барчаси бир бошни мусибатларга ғарқ қилмаслиги мумкинмиди, ахир? Шоир асарларидаги маҳзун оҳангларнинг илдизи ана шу ҳаётӣй асослар билан белгиланади. Шу вайдан Махтумқулининг:

Аё, дўстлар, чўккан бахтим –
Кеча-кундузи уйғонмас,
Мевасин тўккан дарахтнинг
Навбаҳор, ёзи уйғонмас, –

деган бадий теран мисраларини ўқир эканмиз, биз унинг дардларига, армон, азобларига беихтиёр ёки ихтиёрӣй равишда ҳамдард бўламиз. Лекин, шунга қарамасдан, шоирнинг иродаси ҳавас қиларли даражада мустаҳкам, у ўзини ҳаётга шунчаки яшаш учун келгандек эмас, Оллоҳ томонидан, бамисоли, халқининг оғирини енгил қилиш учун, унга фидойӣлик кўрсатиш учун келгандек ҳис этади. Ва, шу боис эсим деярли оғиб қолди, лекин барибир “элимга тил бўлиб” қолдим, - дейди шоир “Ҳушдан айрилди” шеърӣда.

Ҳа, Махтумқули ҳақиқатан ҳам халқининг, элининг, миллатининг дили ва тили даражасига кўтарила олган шоир эди. Улуғлар, буюклар моҳиятан камтар бўлсалар-да, аслида, ўзларининг мақом-даражаларини яхши биладилар. Буюк Пушкин мен ўзимга буюк ҳайкал ўрнатдим, деганидек, Махтумқули ҳам ўзининг ким эканини яхши билар ва элимнинг тилиман, деганда ҳақ эди.

Махтумқули доимо Оллоҳга ёлбориб, Оллоҳга тавалло қилиб яшади ва ижод қилди. Унинг Оллоҳни эсламаган, Уни тилга, ёдга олмаган шеърӣ йўқ ҳисоби. У салкам авлиё даражасидаги шахсдир. Динни, ислом тарихини, унинг буюк арбобларини, пайғамбар таълимотини, тасаввуф ва унинг фалсафасини, истилоҳлари, санъатларини яхши билади. Буюк Шарқ шоирлари, хусусан, Навоӣни чуқур ўзлаштирган.

Лекин, шунга ҳам алоҳида эътибор бериш жоизки, Махтумқули ҳеч қачон динни кўр-кўрона улуғламайди. Унинг ҳаётдаги ўрнини, инсонни камолотга етказиш йўлидаги аҳамиятини яхши англайди. Шу боис ислом

таълимоти, унинг рукнларини улуғлагани ҳолда, диний ниқоб остида ундан ўз шахсий манфаатлари йўлида фойдаланмоқчи бўлган олчоқларни, фирибгарларни аёвсиз фош этади. Шўро даврида Махтумқули дунёқарашидаги бу йўналиш умуман динни танқид қилиш сифатида ниҳоятда нотўғри ва бирёқлама баҳоланди.

Шўро мафкураси ўз манфаати йўлида Махтумқулидан ҳам фойдаланмоқчи бўлди. Ёки бошқача айтганда, ўзининг қинғир сиёсати мақсадларида халқ ичида чексиз эҳтиром қозонган Махтумқулидек буюкларни ҳам ўз йўлига солишга интилди. Ижодининг катта йўналишини диний фалсафа ташкил этишини билган алломалар, бу буюк шоирдан ажраб қолишдан кўркиб, унга юқоридагидек юкламалар берилишига чидашга мажбур бўлдилар. Шу сабабдан, ҳозирги кенг китобхон, айниқса, шўро парчалангандан сўнг вояга етган Махтумқули ихлосмандлари, совет даврида шоир ижодига бўлган муносабатлардаги айрим қирраларга эҳтиёткорлик, ҳушёрлик билан ёндашиши лозим бўлади. Шу нуқтаи назардан шоир ижодида дунёвий, реал муаммолардан ташқари, айниқса, диний фалсафа муаммолари алоҳида ўрин тутишини таъкидлаш зарур. Махтумқулини аксар ҳолларда исломий мавзулар талқинининг диний йўналиши ва руҳоний идрок этилишигина эмас, айтилиши вақтида, унинг дунёвий зарурати ва инсон манфаати йўлидаги ечими ҳам қизиқтиради.

Шулардан бири нафс масаласидир. Махтумқули тушунчаси ва поэтик талқинида нафс инсонни ва инсониятни балоларга гирифтор этувчи энг улкан қаттолдир.

Кимсалар кўз тутиб у ганжу конга

Дину имонини сотиб боради, –

деб ёзади шоир “Ўтиб борадир” шеърида. Махтумқули ижодининг жаҳоншумул аҳамияти ҳақида гап борар экан, бу каби мисралар шоирни барча замонлар ва халқларга ошно қила олишини яна бир бор таъкидлаш ўринли бўлур эди. Бундай шеърлар бугун биз учун ҳам ўзининг замонавий кадр-қимматини кўз-кўз қила олади.

Махтумкули ижодида диний мотивлар ниҳоятда кучли эканини назарда тутиб, уни буткул тасаввуф шоирига ҳам айлантириб қўймаслигимиз лозим. Тўғри, у Оллоҳни мадҳ этишни ўзининг, инсоннинг энг буюк ва бирламчи бурчи деб билади. Лекин, унинг Оллоҳни мадҳ этиши фақат илоҳиётни улуғлаш, Парвардигорга ҳамду сано айтиш билангина чекланмайди, бу фикрни айтиш мақсади, айтиш вақтда, инсонни такомиллаштириш ва ҳаётни янада маъно-мазмунли қилишнинг бирдан-бир тўғри йўли эканини ойдинлаштиришга бўйсундирилади. Унинг айрим шеърларида ҳаққа тавалло қилавериш билангина иш битмайди деган қарашлар илгари сурилганини кўрамиз. Кимсалар борки, дейди у, “Ўтиб борадир” шеърида, “ҳақни чорлаб, йиғлаб ётмишдир. Кимса борки, бу дунёни ёритиб борадир”. Шоир эстетик принципи ана шундай – йиғлаб ётганча тавалло қилаверувчилар томонида эмас. Оллоҳга интилиб, унинг ҳақ йўлидан тоймай, “бу дунёни ёритиб боровчилар” томонидадир.

Номард менман сел ичида оқмасам,

Ўт эмасман, фоний дунёни ёқмасам, –

дейди шоир “Кеза бошлади” шеърида. Бу мисраларда балқиб турган тасаввуфнинг классик поэтикасига дахлдорлик ва ғоясига уйғунликни сезмаслик мумкин эмас, албатта. Лекин, назаримда “фоний дунёни ёқиш”, айтиш вақтда, хурофотга ботганлар дунёсини ёқиш ва ғафлатда юрганлар дунёсини ёритиш ҳамдир; ҳаракатсиз, пажмурда яшаётган ватандошлар юрагига ўт солиш ва Оллоҳ ишқини унутиб, мол-дунёга берилган, ўткинчи дунё ҳою ҳаваслари йўлида қолган кўнгилларга Оллоҳ ишқидан учқунлар тушишига ёрдам бериш истаги ҳамдир. “Сел ичида оқмоқлик” эса, ана шу йўлда, ана шу мақсадда тиниб-тинчимаслик, элнинг яловдори бўлиш истагидир. “Ичида” шеъридаги “Кўнгил сен бир бозорсан” мисрасида ифодасини топган тасаввуфий фикр ҳам бозордек қайнаб ётган бу турфа дунёнинг энг қайнаган бозорию, унинг маркази Инсон, Инсоннинг кўнгли эканига ишорадир.

Махтумкули шеъриятида мумтоз Шарқ шеъриятига хос анъанавий

образлар, бадий санъатлар қаторида, тамомила янги, фақат Махтумқули калами учун хос ва баъзида, ҳатто, ғавқулодда образлиликни учратамиз. Бунга кўпдан-кўп мисоллар келтириш мумкин, бироқ бу ерда айрим намуналар келтириш билан кифояланамиз: “Тоғлар ернинг михидир” (“Тоғ санар”), “Овул четидаги тепалик эгарланган отга менгзайди” (“Отга ўхшар”). “Дудоғинг тамшанар дунё молига” (“Кечиб борадир”). Қишда умримни Ҳиндистонда, “лола-ўрмон” ичида ўтказаман, дейди “Ичида” шеърининг лирик қаҳрамон. Бу образ маъносини кўпдан-кўп йўналишларда шарҳлаш мумкин. Шулардан бири, эҳтимол, ҳинд фалсафаси, ҳинд мифологиясидаги доноларга, ғояларга ишора бўлса, ажаб эмас. Кези келганда, шунини ҳам таъкидлаш жоизки, Махтумқули ҳинд, юнон, араб дини, фалсафаси, мифологиясидан анчагина чуқур хабардор экани асарларидан яққол сезилиб туради. Шунингдек, Жалолиддин Румийнинг “Ичиндаги ичиндадир”²⁵ фалсафий асари ва машҳур “Маснавий”сидан²⁶, бутун умр илҳомланиб келганини шоирнинг кўплаб ғазаллари, бошқа шеърлари исботлаб туради:

Ола берма ёмон сўзни ёдингга,

Тикан бўлиб туртиб чиққар танингдан. (“Безор қилар жонингдан”).

Тебранаркан дарди ортар замоннинг. (“Етарсан”).

Ҳар тонгда сан бир кунингни сотарсан. (“Етарсан”).

Кўпайса ҳар элнинг бошлиқ, саркори,

Низоми бузилиб, вайрона келгай. (“Нуксона келгай”).

Бадий образлиликдаги гўзаллик ёмбидек пишиқ бўлган дунёвий ва тасаввуфий маънолари бисёр, бундай шеърлар Махтумқули ижодида мўлдир. Бу мисралардаги ҳар бир бадий образ таҳлилига, ҳеч шубҳасиз, бир махсус мақола бағишласа арзийди.

“Бир дарддирки, дармон унга душмандир”, деб ёзади Махтумқули “Одамзод” шеърида. Ё раб, бу қандай дарддирки, дармон унинг душмани

---

²⁵ Бу мураккаб асар сўнгги йилларда Улуғбек Ҳамдам томонидан туркчадан ўзбек тилига анча муваффақият билан ўтирилди.

²⁶ Бу асарнинг форсийдан ўзбек илига Жамол Камол томонидан маҳорат билан ўтирилиши ХХI аср жаҳон таржима адабиётида рўй берган ноёб ҳодисалардан биридир.

бўлсин? Ахир, одамзод дардимга дармон топай, даво топай деб яшамайдими бутун умр? Ҳа, шундай. Бироқ, Махтумкулининг тасаввуф дунёқарашидаги, тасаввуфий образлар дунёсидаги бу дард шундай бир манзур ва матлуб дарддирким, унинг наинки давоси йўқ, балки дунёвий даво унга ҳатто, бамисоли ағёрдир. Бу ниҳоятда теран, жавоби топилиши осон бўлмаган бир саволдир. Бу – Оллоҳ ишқини ёддан чиқариб, ўткинчи ҳою ҳаваслар билан дардимга даво топдим деб юпаниб юрганларга муносабатдир балки? Ёки Оллоҳга етмоқ йўлининг бирор босқичини ўтаб бўлиб кифояланишдир, эҳтимол? Назаримизда, Оллоҳ ишқи Махтумкули учун чексизликдир, бу йўлнинг тўхтайдиган нуқтаси йўқ. Оллоҳ ишқи Махтумкули учун инсон интилиши лозим бўлган ягона манзил, ягона мантиқ ва ягона инстанциядир.

“Паст тепада бўлмас баланд минора” (“Бўлмайди”) дер экан, шоир бу ибора замирига ҳам жуда чуқур фалсафий маъно юклайди. Шунчаки қарасангиз, мазкур шеър анчайин оддий панд-насихатдек таассурот қолдиради. Бироқ, унинг фалсафий қон томирларида ҳаракат қилаётган образли идрок ҳужайралари ўқувчи эътиборини тортгани сари уни сергаклантиради, яхлит асарни ҳам, алоҳида мисраларни ҳам такрор-такрор ўқишга даъват этади.

Нечанинг чироғи янгидан ёнар,

Нечанинг чироғи ўчиб борадир, -

(“Кечиб борадир”) мисраларидаги ғоя-фикрни ҳам оддий бир турмуш уринишларидаги паст-баландликлар, омад келишию кетиши, ҳаётга келишу кетиш тарзидагина тушунмай, инсоният дунёси, яшамоқ маъноси ҳақидаги абадий сўнмас ўйлар сифатида тушуниш ва туйиш тўғрироқ бўлади.

Алғов-далғовлару кувончу изтироблари беҳисоб бўлган, ҳарому ҳалолга ҳирс қўйган бу дунёда кимлардир бамисоли кўзи боғлиқ қушдек учиб бораётгани шоир юрагини аламга солади. Бундай яшаш шоирга умрни елга совуриш билан тенг кўринади. Тўғри, Махтумкули дунёқараши яхши ҳаёт қуриш учун жамиятни ўзгартир, уни ислоҳ эт дейилган даражаларга, нуқталарга етиб келмади. У кўп ҳолларда ислом замиридаги буюк ғояларни

илгари суриш, унинг замиридаги ахлоқий-маърифий қадриятлар учун курашиш, Оллоҳ ишқига етиш каби фикрларни илгари суради. Ўзининг ахлоқий-маънавий принципларини ҳам улар асосида мустаҳкамлайди. Махтумкули эстетик принципларининг асосини ана шу ўлмас ва абадий ғоялар ташкил этади. “Топарманми қора кунимнинг ойин” (“Дунё, ҳей”), деб тавалло қилади шоир, лекин ижтимоий ҳаётдаги қора кунларнинг нурли кунларга айланиши ва бунга қандай қилиб эришишнинг – Оллоҳга етишмоқликдан, Оллоҳ ишқига интилишдан бошқа йўли бўлиши мумкинлигини идрок этолмайди.

Кўнгил мусофирдир, жасад юртдадир,
Жоним жўшқиндадир, юрак дарддадир,
Фикрим комилдадир, кўзим марддадир,
Шум иқболим, ҳеч бир мардон топилмас.

(“Даврон топилмас” шеърідан)

Ҳа, шундай, шоирнинг фикри, хаёли, кўнгли, Оллоҳда бўлгани билан кўзи инсонда, юртдошида, замондошида. Оғир ҳаётини, оғир ҳаётларни шу инсон, шу инсонлар ўзгартирармикан деб умид қилади, орзу қилади. Бироқ, шум иқболини ўзгартира оладиган бирор-бир мард топилмаслигидан зорланади.

Махтумкули шеърларини назардан ўтказганимизда, ундаги ижтимоий мотивлар билан шахсий дардлар аксар ҳолларда чирмашиб кетганини кузатамиз. Лекин, айти вақтда, уларда ўзим ҳолат (автобиографик момент) лар ҳам кўп эканини назардан қочирмаслик лозим. Хусусан, юқоридаги шеърда дуч келганимиз “шум иқболим” ибораси замиридаги маъно ана шундайдир. Бу ўринда шоир ватаннинг Эрон босқинчилари қўли остида қолганини ҳам, ёхуд ўзининг ғаним қўлига асир тушган ҳолатларини ҳам акс эттирган бўлса, ажаб эмас.

Махтумкули шеъриятида энг қораланган образлардан бири жоҳил, энг инкор этилган кучлардан бири жоҳилликдир. Бу – жаҳон адабиётининг деярли барча улуғларига хос бўлган хусусият. Бироқ, Машраб, Махтумкули,

Огахий, Фитрат ижодида акс этган ва алоҳида ўткирлик билан фош этилган жаҳолатнинг ўзига хос жиҳатлари бор. Бу гўё яхшилик учун, миллий урф-одат, анъана учун курашишни мақсад қилиб олгандек кўринади, аслида эса, жаҳолатга бурканиб қолган ва баъзан, ҳатто, шахсий манфаат тўрига ўралашиб, диннинг покиза ва тоза иқлимидан чекиниб, уни ниқобга алмаштирган, тараққиёт учун, истиқбол учун бамисоли кўринмас исканжага айланган хурофотдир.

Махтумкулининг “Даврон топилмас” шеърдаги “Жоҳиллик дардига дармон топилмас” сингари мисралари ва бошқа шеърларидаги шунга яқин ғоялар уни ғоявий жиҳатдан эмас, руҳан ва мақсадан XX аср тонгидаги жадиждлар билан бирмунча яқинлаштиргандек бўлади. Махтумкули изланиб, қийналиб, кўкларга тавалло қилиб, жоҳиллик ва жаҳолат дардларига тополмаган дармонларни XX аср тонгидаги жадиждлар дунёқарашнинг янги тарихий босқичидаги яловбардорлари сифатида муайян маънода топабилдилар ва ўз асарларида буни акс эттиришга муваффақ бўлдилар.

Махтумкули наинки туркман эли, туркман дарди, балки муайян маънода жаҳон дарди, жаҳон ташвиши билан, ўзга юртлар, мамлакатлар тақдири ва уларда кечган ҳодисалар билан ҳам қизиқди. Унинг шеърларида Ўрта Осиё ҳудудлари, уларнинг халқларидан ташқари, Ҳиндистон, Туркия, Булғория, Юнонистон, Яман, Ироқ, Озарбайжон, Миср, Шом, Чин-Мочин, Хуросон, Эрон ва, ҳатто, Александр Македонскию, унинг отаси Филипп ҳақида фикр юритилиши бежиз эмас. Бу ҳол Махтумкули катта диний билимдан ташқари, чуқур тарихий ва жуғрофий маълумотга ҳам эга бўлган деб хулоса чиқаришга асос бўла олади.

Элини, юртини, Ватанини шод ва озод кўриш – Махтумкулининг буюк орзуси эди. Ҳозир туркман юрти ва халқи бошига унинг буюк шоири орзу қилган замонлар келди. Мустақил ва озод Туркманистон ўзининг буюк шоири, буюк фарзанди хотирасини бугун бошига кўтармоқда. Мана шундай озод ва эркин кунлар бўлишини Махтумкули бундан деярли икки юз эллик йил аввал орзу қилган эди. Озод кунларни қўлга киритиш учун халқини

ғафлат уйқусидан уйғонишга чорлаган эди:

Умр оз, даврон дароз, не рўза бор, не намоз,
Уйғон ғафлат уйқудан, қишга ўхшар фасли ёз.
(“Назар айла”)

Бу ўринда биринчи мисрадаги гап диний эътиқод ҳақида бораётган бўлса-да, кейинги мисрадаги фасли ёзнинг қишга ўхшаши ҳақидаги фикр ва унинг аввалидаги чорлов, умуман, турмушдаги, ҳаётдаги ғафлатдан, чорасизликдан, ноиложликдан уйғонишга даъват илгари суриляпти, дейишга асос бўла олади.

Юқорида биз жоҳиллик ва жаҳолатни фош этишда XX аср бошларидаги жаҳид қарашлари билан Махтумқули қарашларида муайян бир муштараклик бўлганини таъкидлаган эдик. Халқни ғафлатдан уйғонишга чорлаш масаласида ҳам улар ўртасида маълум маънодаги умумийликнинг айрим белгилари мавжуддек эканини таъкидлаш Махтумқули дунёқарашидаги йўқ нарсани эътироф этиш ёки унга керагидан ортиқчароқ даражада баҳо бериб юбориш деб баҳоланмаслиги лозим, деб ўйлайман. Тўғри, уйғониш масаласини идрок этиш ва талқин қилишда жаҳид шоирлари билан Махтумқули ўртасида катта фарқ бор экани шубҳасиз. Буни англамаслик мумкин эмас. Бироқ, бундан қатъий назар, халқни ғафлатдан уйғонишга чорлаш ғояси, юқоридаги шеърдан аниқ кўриниб турганидек, Махтумқули дунёқарашида муайян маънода ўз даврининг илғор чорлови тарзида бўй кўрсатганини ҳам инкор этиш мумкин эмас.

Асарларининг руҳи, маъно-мазмун, образлар олами, шакли-қурилиши, дарди-дунёси, фикрлаш тарзи, уни намоён этиш йўсинлари ва ҳоказолардаги халқчиллик, халқ кўнглига яқинлик жиҳатидан халқ ичида машҳур бўлган шоирлар дунё адабиётида ўзига хос бир мақом билан эъзозланади. Булар Бёрнс, Пьер Беранже, Лорка, Мицкевич, Кольцов, Абай, Некрасов, Шевченко, Гамзат Цадаса, Нозим Ҳикмат, Пабло Неруда, Тўқтағул, Саят Нова, Бердақ, Твардовский ва бошқалар. Француз кўшиқчилигининг отаси Беранже, шодланд шоири Роберт Бёрнс, туркман булбули Махтумқули

деярли бир даврда яшаб ижод этдилар. Улар ижодини чуқур ва теран халқчиллик бирлаштириб туради. Махтумқулининг эса, улардан фарқланадиган яна бир буюклиги шундаки, унинг ижоди халқчил шаклдаги бармоқ ва шунга хос йўсиндаги мазмуний йўналиш билан бир қаторда, ўзида ғазал ва аруздек ниҳоятда мураккаб поэтик тизимнинг гўзал сир-синоатлари ҳамда тасаввуфдек ниҳоятда чуқур ва чексиз фалсафий ва поэтик дунёнинг донишлари, сир-сехрларини ўзида уйғунлаштиради. Бу ниҳоятда мураккаб ижодий жараёндир. Шу маънода, Махтумқули ижодини жаҳон адабиётида феномен ҳодиса дейиш мумкин.

Ўз давридаги рус гусларлари, украин қўбизчилари, қирғиз оқинлари, озарбайжон ошиқлари, француз шансоньеларини жаҳон адабиёти яхши билади. Махтумқули эса, халқ шоирлиги, халқ қўшиқчилигидан ташқари, минг йиллик ёзма Шарқ шеърятининг гўзал ва мураккаб анъаналарини чуқур ўзлаштирган шоирдир. Унинг образлари аксар ҳолларда Шарқ фалсафаси ва поэтикаси, тасаввуфи анъаналари оқимида дахлдор равишда теран ва чуқур, айна вақтда, ғавқулдда халқчил руҳи ва шакли билан тушунарли, англамли даражада оддий, содда, лекин бадиий жиҳатдан ниҳоятда гўзал: “Сув қадрини балиқ билар, қадри билинмас сел ўзим” (“Айрилиб”). “Дунё бир лўли чиройдир, бир кун сени кучар, кетар” (“Кетар”). “Жон бир қушдир, дунё дону фалак дош” (“Кечарсан”). “Дарёдаги тошлар йиғлар ҳолимга” (“Йиғлар ҳолимга”), “Гўзал элим, сен деб босаман йўллар” (“Эл кўзлар”).

Биз бу мисралардаги фикрларни уни ўқимасак ҳам яхши биламиз. Чунки ундаги маънолар болалигимизданок дээрли она сути билан бирга бағримизга сингган. Бошқа не-не шоирларнинг асарларини, халқ эртакларини ўқиб мустаҳкамланган. Бироқ, Махтумқули шеърларидаги каби бундай аниқ, тиниқ, қуйма, содда мисралар бизда мавжуд бўлган фикрлар оғушидаги туйғуларимизни янгилайди, уларга янги қувват бахш этади, халқона руҳи билан кўнглимизни, табиатимизни, борлиғимизни халққа янада яқинлаштиради, томиримизни халқ томирига туташтиради. Махтумқули каби

буюклар шеърятининг замонавийлиги, таъсир кучи, асрлардан асрларга эркин қанот қоқиб ўта олишидан асосий сабаблардан бири шунда.

Махтумқули асарларида ўзини мен халқимнинг тилиман, дейиш билан бир қаторда, баъзан ўз шеърларини, сўзларини давradoшлари, замондошлари кўп ҳам тушунавермаслигини эътироф этган эди. “Қолган ҳам бордир” шеърида эса, ўзига-ўзи мурожаат этиб, жумладан шундай дейди:

Сўзим англаган йўқ, деб жим ўтирма,

Жаҳон кенгдир, чандон билган ҳам бордир.

Махтумқули жаҳон унинг шеърларини тушуниб етишига қатъий ишонган эди. Ва у янглишмади. Мана, шундай замонлар келди. Жаҳондаги кўплаб халқлар, шеърхонлар Махтумқули асарларини севиб ўқимоқдалар, кўшиқ қилиб куйламоқдалар. Бу асарларнинг эгасига таъзим бажо келтирмоқдалар. Шоир таваллудининг 275 йиллиги унинг ватанида умумхалқ, умумдавлат байрами сифатида нишонланди. Қондош ва жондон кўшни халқ – Ўзбекистон ҳам қутлуғ санани худди ўз халқининг фарзанди тўйидек шоду шуррамлик билан тантана қилди. Ўзбекистон тупроғида, ҳеч муболағасиз, бирор бир тўй, хурсандчилик, тантана, гап-гаштак ҳаволари, ашъор ва мусиқа бўлган издиҳом йўқки, унда Махтумқули шеърлари кўшиқ қилиб айтилмаган бўлсин. Бу халқнинг дил-дилдан севган шоирига чинакам ва битмас эҳтиромидир.

Махтумқули Ўзбекистонда умумхалқ миқёсда кенг ва муттасил ўқиладиган шоирлардан биридир. Адабиётшунос олимларимиздан В.Абдуллаев, Н.Маллаев, К.Қурамбоев, Ҳ.Абдуллаев ва бошқалар Махтумқули ижодини тадқиқ этишга баракали ҳисса қўшдилар. Бу ноёб ижодни ўрганиш, ўзбек тилига ўгириш, кенг оммалаштиришда йирик таржимашунос олим ва мутаржим Жуманиёз Шарипов катта ишларни амалга оширди. Ўзбекистон халқ шоири Жуманиёз Жабборов шоир асарларини нозик дид билан ўзбекчага ўгириш намуналарини кўрсатди. Сўнгги йилларда Махтумқули ижодини ўрганувчи, тадқиқ этувчи, янгидан таржима қилувчи янги авлод вакиллари етишиб чиқди. Таниқли шоир Мирза Кенжабек, Шарқ

шеърятининг нозик билимдони ва таржимони Эргаш Очил, козоқ, туркман, қорақалпоқ шеърятини намуналарини ўзбек тилига муваффақият билан ўгираётган шоир Музаффар Аҳмад ва бошқаларнинг Махтумкули ижоди юзасидан амалга оширган янги нашрлари, мақола ва таржималари Махтумкули асарларининг янги-янги қатламларини очишга муносиб ҳисса қўшмоқда.

Махтумкули ижодига, уни ўрганишга наинки Ўрта Осиёда, балки халқаро миқёсда қизиқиш катта. Ўз вақтида Е.Э.Бертельс, Н.А.Самойлович, П.Снесарев сингари улкан рус олимлари томонидан амалга оширилган тадқиқот анъаналари янгиланиб, ривожлантирилиб, Махтумкули асарларининг янги-янги қирралари кашф этилмоқда.

Махтумкули ижодини ўрганиш ва тадқиқ этишда Б.Қарриев, О.Чориев, У.Абдуллаев, М.Кўсаев каби забардаст туркман адабиётшунослари катта ҳисса қўшдилар. Бугунги кунда махтумкулишунослари салмоқли ишларни амалга оширмоқдалар. Айни вақтда, Махтумкули ижодига бу кунги ва келгусидаги муносабат юзасидан айрим жузъий фикр ва таклифларни ҳам айтиб ўтиш ўринли кўринади.

Рус миссионерлари замонида Махтумкули шеърларини қисман шошилиброқ ўқиш ҳамда шўро даврида бирмунча “шўровийлаштириш”, замон талабига мослаштириш, баъзи туркман матншунослари томонидан айрим фикр ва мисраларни таҳрир этиш, бу ишда баъзи ноўрин эркинликка йўл қўйиш тамойиллари мавжуд бўлгани сир эмас. Натижада, шоир асарларида унинг асли учун хос бўлмаган ва баъзан, ҳатто унинг дунёқараши учун мос келмовчи айрим сакталиклар аҳён-аҳён кўзга ташланиб қолади. Бу ҳол ҳатто баъзи ўзбекча таржималарда ҳам баъзан сезилиб туради. Фикримизча, дастлабки манбаларга асосланиб туриб ҳамда шеърларни халқ оғзидан дастлабки ёзиб олувчилар томонидан йўл қўйилган хатоларни инобатга олиб, махтумкулишунослар шоир ижодий меросини жиддий равишда қайтадан кўриб чиқсалар, бу ишга халқаро миқёсдаги услубшунос ва матншунослар жалб этилса, бу масалаларга ёндашишда замонавий фан ва

техникалардан фойдаланилса, ўйлаймизки, Махтумқули асарларидаги жавоҳир қирралар янада ёрқинроқ очиларди. Тўғри, аслиятсиз, муаллифнинг ўзигагина мансуб илк дастхатларсиз, қўлёзмаларсиз бадий асарнинг асл ҳолатини тиклаш ниҳоятда мушкул. Бироқ, бундан қатъи назар Махтумқули асарларини асл ҳолатида тиклашга уриниш, ундаги айрим сакталикларни бартараф этиш ҳозирги адабиётшунослик олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Яна Махтумқули асарлари тизимли равишда ўзбек тилига ўтирилганига деярли ярим аср бўлди. Бу таржималар ўз даври талабларига жавоб берди, бинобарин, унинг таржимонларидан, хусусан, муҳтарам Жуманиёз Шариповдан миннатдор бўлишимиз керак. Лекин бу кунга келиб Махтумқули асарларининг янги таржималарига муҳтожлик сезилиб қолди. Гап аввалги таржималардаги камчиликлардагина эмас, балки Махтумқули асарларида очилмай қолган айрим ноёб қирраларнинг асл моҳиятини очиш зарурати етганида. Зотан, бу иш бошланганини мамнуният билан эътироф этиш лозим. Таниқли шоир Мирзо Кенжабек ҳамда адабиётшунос олим ва таржимон Эргаш Очил Махтумқули асарларининг янги таржималарини амалга оширдилар ва нашр этдилар. Истагимиз бу иш давом эттирилиб, Махтумқули асарларининг ўзбек тилидаги академик наشري яратилса, айти муддао бўлур эди.

Ниҳоят, яна бир таклиф: Махтумқули ижодини атрофлича, кенг ва чуқур тадқиқ этиб бориш биз - ўзбек адабиётшуносларининг ҳам олдимизда турган доимий вазифалардан бири бўлиб қолиши керак.

ҚОРАҚАЛПОҚ МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИ

Қизилқумнинг Орол денгизи томон эниб борувчи бепоён кенгликларига жойлашган Қорақалпоқ диёрини бугунги жаҳон ундаги сув муаммолари туфайлигина эмас, қадимдан тараққий этиб келаётган маданияти, санъати, адабиёти туфайли ҳам яхши билади. Бу улкан ҳудудда кўчиб юрувчи тиғи қиличдек ярқираб тургич қумли барханларга тартибсиз навбат билан ҳамсоя, тўзиган карвон янглиғ ястаниб ётгич бий тепаликлар бизга “Авесто” замонларидан маълумот беради. Султон Увайс тоғининг ҳорғин ва закий келбати унсиз равишда Борсакелмаснинг ғаройиб асотирларини шивирлаётгандек бўлади. Қорақалпоқларнинг узоқ асрларга бориб боғланувчи мусиқаси, қўшиқлари, амалий санъати жаҳон миқёсидаги мана-ман деган санъат билимдонлари ва ишқибозларини лол қолдириб келади. Терига бўрттириб гул босиш, ўтов эшигидаги нақшлар, оддий кигизга ишланган безаклар, каштачиликдаги бекиёс гўзаллик, гиламнинг айланма рафторидаги жилвалар; сибизға, дап, қўбиз жўрлигида жировлар ижро этган куй, қўшиқ, достонларга наинки ўзимиз, балки юксак тараққий этган Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ҳам ҳавас қиладилар. Қорақалпоқларнинг қадим замонлардан буён яратилиб келган оғзаки ижод намуналари – қўшиқ, эртакларида, “Шарьяр”, “Алпамис”, “Қирқ қиз”, “Қўблон”, “Эдиге” каби достонларида халқнинг узоқ асрлик орзу-умидлари, армонлари, ташвиш, қувончлари ўз ифодасини топди.

XVIII-XIX аср қорақалпоқ халқининг шу вақтгача тарихан кечган бадиий адабиётидаги юқори босқич бўлди. Бунинг асосий сабабларидан бири – шу даврда қорақалпоқ ёзма адабиёти шаклланди ва жадал суръатлар билан ривожланди. “Пайдо бўлди” демаётганимизнинг сабаби шуки, қорақалпоқ ёзма адабиётининг дастлабки намуналари, эҳтимол, бу вақтдан анча илгари яратилган бўлиши ҳам мумкин, бироқ бу намуналар ҳозиргача топилган эмас.

Давр ва замон эҳтиёжи, ижодкорлардаги юксак қобилият туфайли ёзма адабиёт намуналари ўзининг шу дастлабки шаклланиш босқичидаёқ қорақалпоқ адабиётида халқчиллик руҳининг ёрқин намоён бўлиши ҳамда

асарлар поэтикасида реалистик хусусиятларнинг аниқ зуҳур топиши каби фазилатларнинг синкретизми билан ажралиб туради. У ёки бу халқнинг ёзма адабиёти шакллана бошлаши билан бирга бу фазилатларнинг ҳам қарор топа бошлаши жаҳон адабиёти тажрибасида кам учрайдиган ноёб ҳодисалардан биридир. Тўғри, Бердакнинг “Аҳмоқ пошшо” асари жанр жиҳатидан йирик дoston эди. Лекин жаҳон томонидан тан олинган XX аср ўрталаридаги илғор рус нашрларидан бири бу асарни “шеърый роман” деб аташининг ўзиёқ қорақалпоқ шоирининг поэтик маҳоратига берилган юксак баҳо эканлигини кўрсатиб турибди. Бу давр қорақалпоқ шеърияти наинки ижтимоий мазмун ва ғоясига кўра, балки поэтик жиҳатдан ҳам, жанр хусусиятига кўра ҳам такомиллашиб борганини кузатамиз. Бунинг бош сабаби қорақалпоқ халқ оғзаки ижодининг барча йўналишларда ниҳоятда кучли бўлганлигидир.

XIX асрга келиб, қорақалпоқ шеърияти жанрлар нуқтаи назаридан ҳам бойиди. Жанрнинг барча қатъий талабларини мужассам этмаса-да, ўзига хос тарздаги ғазал, муҳаммас, рубой, масаллар пайдо бўлди. Турк адабиётшуноси Сайит Камол тили билан айтганда, бу шеърлар “эркин аруз”да ёзилган асарлар эди. Тасаввуф ғоялари ва бадийий образлари таъсиридаги лирик асарлар майдонга келди. Буларнинг барчаси бу давр қорақалпоқ шеъриятининг Ҳофиз, Навоий, Машраб, Огаҳий, Маҳтумқули анъаналарини ўзлаштира бошлаганини кўрсатади. Натижада лириканинг кўпдан-кўп жанрлари, ҳатто, ёзма адабиётдаги поэма-doston жанри жадал суръатда такомиллашиб борди. Умуман, поэзиянинг лирика тури шу давр ва сўнгги барча даврлар қорақалпоқ адабиёти тараққиёти учун асос бўлди, дейиш мумкин.

Агар эътибор берсак, бу давр қорақалпоқ шеъриятида табиатни куйлаш, интим лирика, муҳаббат лирикасидан кўра, ижтимоий мотивларни куйлаш кучлироқдир. Бунинг асосий сабаби халқ ҳаётидаги мураккабликлар, бир манзилдан иккинчи бир манзилга ўтиб яшаш билан алоқадорликдаги қийинчиликлар эди, албатта. Шунга қарамай, XVIII-XIX аср қорақалпоқ шеъриятини фақат азоб-уқубатлар куйланган адабиёт эмас, балки бағри кенг,

закий, гўзалликни ўзига хос тарзда идрок этувчи бир халқнинг машаққатларию, орзу-умидлари, ҳаётни янада гўзалроқ кўриш идеали ва саҳройи нафосатга бой қалби ифодаланган шеърят деб қараш тўғрироқ бўлади. Жиян жиров (1730-1784), Кунхўжа Иброҳим ўғли (1799-1880), Ажиниёз Қўсибой ўғли (1824-1878), Бердақ – Бердимурод Қарғабой ўғли (1827-1900), Ўтеш Алшинбой ўғли (1828-1902) каби шоирлар ижоди бу давр адабиётида алоҳида ўрин тутди. Уларнинг тахминан бир ярим аср оралиғидаги шеърятда акс этган лирик қаҳрамон табиати, фикрлаш доираси, дунёқараши ҳамда эстетик идеали, бир жиҳатдан, улар ижодидаги узвий, ажралмас яхлитликни таъминлайди ва, иккинчи бир жиҳатдан, ёзма адабиётнинг шаклланиши ва тараққий топа боришида қорақалпоқ бадий тафаккуридаги эврилиш жараёнларини акс эттиради.

Маълумки, аксар миллий адабиётларда тарихий ҳақиқат асосига қурилган йирик жанр – тарихий асарлар муайян тажриба орттирилгач майдонга келади. Қорақалпоқ адабиётида эса, халқ ёдида сақланиб қолган тарихий мазмундаги қўшиқларни истисно қилганда, бу жанрнинг анъаналари деярли бўлмай, унинг илк намунаси XVIII асрнинг ўрталарида пайдо бўлди. Бу – шу вақтда Туркистондан Хоразм томонларга кўчув жараёни акс эттирилган Жиян жировнинг “Пўсқон эл” (“Хонавайрон халқ”) номли поэмаси эди. Асар реал тарихий воқеалар асосига қурилган.

Оҳ, йигитлар, йигитлар,

Оҳ, дўстларим, дўстларим,

Қайси бирин айтайин

Йўлда кўрган хўрликдан, –

каби мисралар асарда фақат тарихий воқеаларни баён қилишгина эмас, балки асар қаҳрамонларининг, хусусан, муаллиф шахсида намоён бўлаётган лирик қаҳрамоннинг ҳис-ҳаяжон ва туйғуларини ҳам акс эттиришга алоҳида эътибор берилганини кўрсатади.

Достонда Хоразм томон Қизилқумдан ўтиб келаётган хонавайрон халқ вакиллари – ёш-ялангу қариялар, ёш гўдақлару йигит-қизларнинг машаққати,

канчаларининг йўлларда қолиб кетиши ҳам тасвирланган. Жиян жиров асар марказига ёш етим қиз Мунайим образини олиб чиқади. Бу образда кўчувдаги эл тимсолини мужассам этади. Мунайим хорлик-зорликка чидаб, нима бўлса бўлди, деб ўтирадиган қиз эмас. У, кези келганда, душманларидан ўч ола билувчи исёнкор қаҳрамон сифатида ҳам гавдаланади.

Тўзғиган, дарбадар бўлган эл кўчув манзилига етиб келгач, Хоразм воҳасида боши яна бирикди. Бу ҳолатдан шоир жуда катта, умидли хулоса чиқаради:

Энди ўлимдан қутулдик,

Овул бўлдик, халқ бўлдик.

Бу давр қорақалпоқ шоирлари ижодида машаққатлардан фақат зорланишгина эмас, яхши кунларга умид ғоялари ҳам доим балқиб туради. Жиян жировнинг “Пўсқон эл” достонида ҳам элнинг бу кунги ҳолатидан зорланиш ноалари ҳозиргидан бошқа – янги ва яхши ҳаётни орзу қилиш мотивларига уланиб кетади. Айни жиҳатдан, Жиян жиров, Ажиниёз, Кунхўжанинг умумий бир махраждаги асарларини бир манзилдан иккинчи манзилга кўчишдаги қорақалпоқ халқининг трагик ноалар билан тўйинган ва ҳур кунлар орзуси қуйланган балладалар мажмуи дейиш мумкин.

Кунхўжа шеърларининг асосий қаҳрамонлари халқ вакиллари – меҳнаткашлар, қўли қадоқ бўлиб кун кўрувчилар. Буни унинг “Чўпонлар”, “Кун қайда”, “Ўроқчилар” сингари шеърларининг номиёқ тасдиқлаб турибди.

Ўроқ ўриб, умр бўйи бўлдик қул,

Ишласак-да, ололмадик қора пул,

Не жононлар эри ўлиб, қолди тул,

Энди улар яйраб-яшнар кун қайда.

Унинг “Эл билан” деган шеърида **Ватан** муаммосига алоҳида эътибор берилади. “Керак менга” шеърида эса, шоир келажакка катта умид билан боқади, халқни қийнаётган оғир турмушдан қутуладиган кунлар келишига ишонади. Ҳаётда адолат ўрнатилажак замонлар келишини айтиб, тенглик

ғояларини илгари суради. Бу XIX аср ўрталарида қорақалпоқ шеърятининг катта ютуқларидан бири эди.

Элнинг Хива томонларга кўчуви Кунхўжанинг “Унутмасман” шеърида куйидагича ўз аксини топади:

Кўз ёш тўкилиб далага,
Қарамай бола-чақага,
Келдик атоқли қалъага
Буни ҳеч бир унутмасман.

Бу ўринда ҳам шоир фақат воқеа-ҳодисани баён қилишгагина берилмайди, балки тасвирга асос бўлган воқеа-ҳодиса натижасида ҳис-туйғу, ҳаяжонини акс эттиришга алоҳида эътибор беради. Ўз навбатида, бу асарнинг таъсир кучини ҳам оширади. Бу XVIII-XIX аср адабиётидаги аксар поэтик асарларнинг фақат ўқишгина эмас, балки қўшиқ сифатида ижро этиш учун ҳам мўлжаллангани туфайлидир. Мазкур хусусият қорақалпоқ ёзма адабиётининг илдам оёққа туришида, катта анъаналари мавжуд миллий адабиётлар учун хос бўлган бадийлик хислатларини ўзлаштиришида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

XIX асрнинг ўрталарига келиб, қорақалпоқ шеъряти эгаллаган энг катта ютуқлардан бири унинг чуқур халқчиллигида бўлди. Эл учун, халқ учун қайғуришни бу адабиёт ўзининг етакчи бурчи деб билди.

Икки ёқни тенг кўрмаса,
Тўғри одиллик қилмаса,
Халқ билан ўйнаб-кулмаса –
Катхудолар нега керак?

Кунхўжанинг “Нега керак?” шеърида ўз ифодасини топган ушбу – ҳоким кучлар ҳар икки томонни тенг кўришлари лозим, “адолат ва одиллик жамият асоси бўлмоғи керак, халқ билан бир тан-бир жон бўлмаган катхудолардан кечиш зарур” сингари фикрлар ва уларнинг замиридаги ғоялар наинки қорақалпоқ, балки умуман Ўрта Осиё миқёсида бу давр учун ниҳоятда муҳим ва долзарб эди.

Бу давр қорақалпоқ шеърляти ижтимоий мазмун жиҳатидангина эмас, шу мазмунни образли ифода этиш, яъни бадийлик жиҳатидан ҳам маҳорат намуналарини кўрсатади. Бадий образлиликнинг ана шундай гўзал намуналаридан бирига Кунхўжанинг “Оқ қамиш” шеърида дуч келамиз:

Япроқларинг сарғишланиб,
Кўринади кўзима.
Қайғу билан кўп қийналиб,
Ўхшатаман ўзима.
Кўп чўллайсан сув ичида
Ботиб, шишиб турсанг-да.
Қалтирайсан сал ел турса,
Шунча томир урсанг-да...

Сув ичида яшаб туриб чўллаган, қанча илдиз отгани билан андаккина шамолда титраган қамиш образини асарнинг лирик қаҳрамонига, ушбу ҳолатда шоирнинг ўзига менгзалиши, бу – поэтик маъно жиҳатидан ҳам, бадийлик нуқтаи назаридан ҳам ниҳоятда гўзалдир. Шоир биргина кичик бадий топилмага катта ижтимоий мақсад ва маънони юклай олади.

Бу давр шоирлари чуқур ижтимоий маънони эътироф этиш, ҳокимиятни адолатга чорлаш, масалага муносабатда халқчил позицияда туриш билангина чекланмайдилар. Ўша замоннинг кўплаб етилган оғриқли муаммоларини дадил кўтариб чиқадиларки, бу ижтимоий тафаккурда жиддий силжиш рўй берганини кўрсатади.

Қайси мавзулар қаламга олинмасин, қандай ғоялар илгари сурилмасин, бу давр адабиётининг етакчи муаммоси халқ аҳволининг оғирлигини куйлашдан иборат бўлди. Шоирлар азоб-уқубатлардан қутулиш йўлларини тинмай излайдилар, бироқ аксар ҳолларда топа олмайдилар ва улар учун ҳам барча замонлардагидек инсонга ҳақиқий толе инъом эта олувчи ягона куч Яратганнинг ўзи бўлиб гавдаланади. Бу руҳий жараёни Ўтеш шоир куйидагича ифодалайди:

Худойим очмаса одамнинг бахтин,

Замоннинг қисмати хуш қилмас вақтин,

Ҳоли қийин бўлди бечора халқнинг.

Шу ўринда XVIII-XIX аср қорақалпоқ шеърляти хусусида шўро даврида юритилган айрим фикрларга муносабат билдириб ўтишга тўғри келади. Шўро мафкуриси талабларидан келиб чиқиб, бу даврдаги деярли барча машхур қорақалпоқ шоирлари салкам даҳрий даражасига чиқариб қўйилган, асарларида динни фош этиш катта ўрин тутди, улар ижоди мутлак бузиб кўрсатилар эди. Мустақиллик давридаги янги ва аниқ кузатишлар шуни кўрсатадики, Жиян жиров, Кунхўжа, Ажиниёз, Бердак, Ўтешларнинг бирортаси ислом динига нисбатан оғир гап айтган эмас. Бильякс, шоирлар меросида диний мотивлар, дин билан алоқадор муаммолар ёритилган асарлар оз эмас ва улар ҳар бир шоир ижодида ўзига хос ўрин тутди. Улар ижодидаги айрим диндорларнинг фош этилишини эса, дин эмас, дин ниқоби остидаги, аслида ярамас феълли конкрет кишиларнинг танқид қилиниши, деб қарамоқ керак.

Шу ўринда Ўтеш шоирнинг XIX аср қорақалпоқ сатирик шеърляти ривожига қўшган ҳиссаси алоҳида эканини таъкидламоқ жоиз. Унинг “Шарманда”, “Нуратдайин” сингари сатирик шеърларида элга, юртга қайишмаган, ўз ҳузури йўлида инсоний хислатларни оёқ ости қилган бойлар, корчалонлар, зодагонлар қаттиқ фош этилади. У, ҳатто, халқ манфаати масаласида адашган халқ ботири Ойдўсбийни ҳам кескин фош этишдан чўчимади. Ўтеш шоир ўз шеърларидан бирида: “Кимки элга, юртга қайишмас экан, фақат ўз манфаатини кўзлаб, ўзгани хўрлар экан, бундайларни “қўлингдан келса сира аялма”, яъни шеъринг билан фош эт, деб нидо қилади ўзига-ўзи.

Ўтеш шоир ижодидаги сатира айрим шахсларни, шахс табиатидаги ярамасликларни инкор этувчи сатира доирасидагина қолиб кетмай, ўзининг айрим намуналарида улкан ижтимоий муаммоларни кўтариб чиқиш ва ёритиш даражасига кўтарилади, асарларидаги бу фазилатларига кўра айрим шеърлари Ўтешни XIX аср қорақалпоқ адабиётидаги озодлик куйчиси

даражасига кўтаради. Мана унинг ана шундай шеърларидан биридаги айрим мисралар:

Курашиб, беллашиб душман йиқмасанг,
Қора ерга қозик қилиб қоқмасанг,
Эркин яйраб, озодликка чиқмасанг,
Қора ер остига тушмоғинг даркор.

Ўтеш шоирнинг “Бердақ бахшига жавоб”, “Ўтди дунёдан” каби шеърлари XIX аср қорақалпоқ адабиётида ижодкор шахслар, аниқроқ айтганда, халқ ҳаётида катта ўрин тутиб келаётган улкан шоирларнинг тарихий-бадий образини яратиш жиҳатидан янгилик олиб кирди. Унинг “Ўтди дунёдан” шеърида қорақалпоқ халқининг Волга бўйларидаги ҳаёти, у ердан Туркистон томонларга кўчуви ҳақида гапирилиб, аста-секин қорақалпоқ халқи тақдирида муҳим роль ўйнаган тарихий шахслар – халқ қаҳрамонлари ва ижодкорларининг бадий қиёфасини ёритишга ўтилади. Асарда бирин-кетин Жиян жиров, Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ асарлари ва муаллифларининг поэтик талқинига дуч келамиз. Ойдўсбийнинг мард ва мураккаб, зиддиятли образини яратишга ҳам алоҳида эътибор берилади. Ўтеш шоир ўз асарларида эл-юртни пароканда қилувчиларга, меҳнаткаш халққа адолатсиз муносабатда бўлувчиларга қарши ватандошларини бирлашувга, ҳамжиҳатликка чақирадики, бу XIX аср иккинчи ярмидаги ҳам қорақалпоқ шеърияти, ҳам халқ илғор вакиллари дунёқарашидаги жиддий ўсув, тараққиётдан далолат беради.

XVIII-XIX аср қорақалпоқ шоирларини бирлаштириб турувчи мотивлар, муаммолар кўп. Лекин, халқ ва унга муносабат, халқ билан бир жон-бир тан бўлиш, халқ дарди билан яшаш – улар ичидаги бирламчисидир. Дунёдаги жамики боғу ҳарам, чаманларнинг оройиши-ю кўрки эл билан, дейди Кунхўжа ўзининг “Эл билан” шеърида. “Осмонга учарсан бўлса канотинг, шод бўларсан хурсанд бўлса элатинг”, дейди яна шу шеърида.

Халққа муносабат масаласида бир шоирдан иккинчи шоирга қарабгина эмас, балки бир ижодкор асарлари доирасидаги ўсувни ҳам кузатиш мумкин.

Масалан, юқоридаги шеърда эл билан ҳамнафаслик эътироф тарзида куйланса, Кунхўжанинг “Керак менга” шеърида энди бу муаммонинг муҳим кирралари поэтик талқинига дуч келамиз:

Белларни маҳкам боғлаган,
От чопиб ёвдан қайтмаган,
Халқнинг ғамин ўйлаган,
Ёвқур ботир керак менга.

Эл-юрт учун қайғурувчи ботир йигит образи Кунхўжанинг “Учган куш” шеърига келиб, бадийий жиҳатдан янада теранлашади.

Ҳавода талпиниб, қанотин қоққан,
Ичига аламнинг ўтларин ёққан,
Булутдан ҳам ўтиб, кўкка зориққан,
Қаноти пўлатий оташназар куш.

Образлилик, фалсафийлик, мажозийлик ҳамда теран ғоявийлик хислатлари бирдек тажассум топган “Оқ қамиш”, “Учган куш”, “Сазан ови” сингари шеърлар Кунхўжани XIX аср қорақалпоқ шеъриятининг бадийийлик жиҳатидан санъаткор шоирлари қаторига кўтаради.

Ажиниёз ижодига келиб, энди Жиян Жиров, Кунхўжа ижодига нисбатан ижтимоий мотивнинг янада кучайишини, поэтик маҳорат жиҳатидан қорақалпоқ шеърияти янги босқич томон қадам ташлашини кузатамиз.

Ажиниёз шеърларида Ватан образи намоён бўла бошлайди, она халққа чексиз меҳр-муҳаббат мотивлари янграйди.

Ёлғон юмуш, ёлғон гапни айтмаган,
Тўғри йўлдан бош кетса ҳам қайтмаган,
Номаҳрамни асло йўлдош тутмаган,
Номи қорақалпоқ элларим бордир.

Ушбу мисраларни қорақалпоқ шони-шавкатига битилган дастлабки гимн(мадҳия)лардан бири деб баҳолаш мумкин.

Ажиниёзнинг миллатпарварлиги, элпарварлиги, она халқига чексиз меҳр-

садоқати қозоқ шоираси Менгеш билан айтишувида янада ёрқинроқ намоён бўлади. Ажиниёзнинг Менгеш қиз билан айтишувида ким енггани номаълум, деб ёзади мутахассислар. Зотан, гўзалликда тенги йўқ бу айтишувда кимнингдир енгиши шарт ҳам эмас. Лекин шеърятнинг, гўзалликнинг, маҳоратда намоён бўлган бадиий тафаккурнинг енггани аниқ. Гап бир айтишув баҳонасида жаҳон адабиётинг нодир бир асар билан бойиб қолганида. Ажиниёз билан Менгеш қизнинг айтишуви жаҳон поэзияси нодир намуналари қаторида тура олади.

XVIII-XIX аср қорақалпоқ шеъриятида жаҳон адабий тажрибасида кам учрайдиган ҳодисалардан бирига дуч келамиз. Маълумки, жаҳон халқлари адабиётининг деярли ҳар бир даврида муҳаббат лирикаси, беистисно, муҳим ўрин тутиб келади. Қорақалпоқ шеърятининг бу босқичида Ажиниёзнинг “Гўзаллар” (“Қиё боқиб, менинг жонимни олиб, Юз минг жилва билан чиқар гўзаллар. Юрагимга адо бўлмас ўт ёқиб, Менинг жоним ўтга ёқар гўзаллар”), “Севгилим” шеърлари, Бердақнинг “Келинга”, “Олти қиз”, “Айрилдим” сингари айрим шеърларини айтмаганда, асосий ва етакчи қисми ижтимоий руҳ билан суғорилгандир.

Ажиниёзнинг муҳаббат лирикасида маъшуқа шу қадар ёқимли, ширинки, ҳатто, образли тил билан айтганда, “асали арини гулдан бездирар” даражада. Бу маъшуқа киприкларини сузиб, бир боқса борми, маъшукни-ку, кўяверинг, ҳатто, ё раб, “юлдузни титратиб, тундан бездирар”.

Ўтириши турна, юриши ғоздур,

Бошдан-оёқ тамом аъзоси ноздур, –

деб ёзади бошқа бир шеърда. Бу қадар нозик, аниқ-тиниқ поэтик инжа образлар Ажиниёз шеърларида мўлдир. Бундай бадиийлик, образлилик Ажиниёзнинг интим лирикаси учунгина эмас, балки ижтимоий йўналишдаги асарлари учун ҳам хосдир.

Поэма жанридаги асарлар яратиш бўйича XVIII-XIX аср қорақалпоқ адабиёти бу даврдаги ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, тожик адабиётлари ичида энг олдинги сафлардан бирида туради, дейиш мумкин. Гап бу ўринда,

асарлар саноғигина эмас, балки уларда халқ ҳаётининг муҳим тарихий ҳодисалари, муаммолари, баркамол образлар, характерлар воситасида тасвирланишида, мақсад ва моҳиятнинг лиро-эпик ва эпик қамровда мужассам қилина билишида ҳамдир. Бунга Бердақнинг “Омонгелди”, “Ойдўсбобо”, “Эрназарбий” каби дostonлари, “Аҳмоқ подшоҳ”, “Шажара” номли эртак-dostonи, Ажиниёзнинг “Бўзатов” dostonи ёрқин мисолдир.

“Бўзатов” dostonида ундан тахминан бир аср кейинги ҳодиса – 1858-1859 йилда рўй берган Қўнғиротдаги қўзғолон билан боғлиқ тарихий воқеалар акс эттирилди. Амударё билан Оқдарё оралиғидаги Бўзатовда қўним топган қўзғолончиларнинг аёвсиз тор-мор этилишини, ерли аҳолининг бадарға қилинишини, бу жараёндаги халқ руҳи, аниқ қаҳрамонлар азоб-уқубати, ички дунёсини реалистик бадий картиналарда тасвирлаган асар ўзининг фавқулodда таъсир кучи билан ажралиб туради. Муаллифнинг бу азоб-уқубатларни наинки ўз кўзи билан кўриши, балки ўзи унинг азобли жараёнларида иштирок этиши, асардаги ҳаёт ҳақиқатини таъминлашга, айрим бадий образларда улкан инсоний дардларни мужассам этишга асос бўлган.

Ер ҳам эл биландир, эл ҳам ер билан,

Ерсиз элнинг куни дарбадар билан.

Умр ўтар юракдаги шер билан,

Қадринг сенинг бизга ўтти, Бўзатов, –

дер экан, шоир – асар лирик қаҳрамони бағридан отилиб чиққан бу ўтли нолаларда, ушбу кўргуликлар бошига тушган минглаб кишиларнинг дарди-ҳасрати ўз ифодасини топади.

XX асргача кечган қорақалпоқ адабиётининг энг буюк вакили, Бердақ Қарғабай ўғлидир, албатта. Бердақ ижоди мисолида қорақалпоқ мумтоз шеърияти ўзининг энг юқори босқичига кўтарилди. Бердақнинг деярли барча dostonлари асосида тарихийлик, тарихий ҳақиқатни ёритиш ётади. Масалан, “Омонгелди” dostonида Қўқон хонлиги асоратида яшаган қорақалпоқ йигитининг мардлиги, шижоат ва жасурлиги куйланади. “Ойдўсбий”,

“Эрназарбий” дostonлари асосида ҳам қорақалпоқ халқининг миллий қахрамонлари, уларнинг фожиавий тақдири акс эттирилди.

Образ, мотив, муаммо, мавзу жиҳатидан Бердақ ижоди билан унинг салафлари, асарлариаро умумийлик, муштараклик кўп. Бирок муаммоларнинг, қахрамонларнинг ёритилишидаги бадий-ғоявий теранлик ҳамда дунёқарашдаги илғорлик жиҳатидан Бердақ асарлари салафлари ижодидан сезиларли равишда фарқланиб туради. Айтайлик, унгача биродарлари лочину бургут оёғига боғланган ип ҳақида куюниб ёздилар, Бердақ эса бу ипга, бу тўрга чидаб ўтиравермай, уни узиш керак дейишгача бориб етди. Шу маънода Бердақнинг ўзи тўрни узишга интилган бамисоли замон лочини бўлди.

Қора туман қачон битар?

Чироқ порлаб ёнган эмас.

Қора туманнинг кетишини иташ, шу вақтгача ҳақиқий чироқ порлаб ёнмаётганини эътироф этиш, бу, моҳиятан, тўрни узишга чорлаш, даъват қилиш эди.

Кўп ўтмай, XX аср жадиidlари томонидан жиддий оҳанг ва ғоявий тўлқинларда айтилажак маърифатпарварлик, элнинг, юртнинг яқдил-яқнафас бўлиши лозимлиги ҳақидаги қарашларни Бердақ ўз замонасида туриб, ўз дунёқараш ва бадиияти меҳвари чегараларида қуйидагича изҳор этиб кетди:

Мулла бўлсанг, илмни тут,

Ёлғиз ўзинг бўлмайсан юрт.

Бу ниҳоятда зарур ижтимоий фикрнинг ниҳоятда гўзал бадийликда айтилишига бир далилдир. Бу узоқ йиллар ва асрлар давомида пароканда бўлиб юрган қорақалпоқ халқи дардининггина эмас, барча халқлар учун, ҳозир, ҳатто мустақиллик даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган муҳим фикрлардир.

Умр мазмунини, ижоднинг буткул мақсад-моҳиятини халққа хизмат қилиш, унинг оғирини енгиллатиш, доимо у билан бир жон-бир тан бўлиш деб билган Бердақнинг ушбу ижодий ва инсоний фазилатининг ўзиёқ унинг

абадийлигини белгилаб беради, асарларини эса, барча замонлар учун замонавий қилади. Ахир, мустақилликка эришган давримизнинг бош ғояси ҳам халқ бахти, Ватан равнақи, миллат келажаги учун фидойи бўлишдан иборат эмасми? Шу маънода Бердақ ўз асарлари билан бугунги ҳаётимизда биз билан камарбастадир.

Шоир ижодида халқчиллик, халқпарварлик, ватанпарварлик ғоялари шунчаки қайд, эътироф, даъват ёхуд риторикадан иборат эмас. Халқчиллик ғояси унинг асарларида кураш, ҳақиқатдан тоймаслик, ёвузлар олдида бўйин эгмаслик, керак бўлса, бу йўлда жонни фидо қила олиш руҳияти билан мустаҳкамланган.

Биродарлик билан ишга тахт турсанг,
Жон олмай эл-юрт учун иш қилсанг,
Қайғуланмай улуғ ишга қўл урсанг,
Шунда менинг кўнглим ўсар халқ учун.

Шоир ўз замондошларига, келгуси наслларга бундай ўғитларни йўллар экан, улар фақат асарлари бағрида, сўзлари вужудидагина қолиб кетгани йўқ. Улар бугунги қорақалпоқ халқининг, бутун Ўзбекистон китобхонларининг ҳам қалбида акс садо бериб, уларнинг бунёдкор фаолиятларида ҳамкор ва ҳамнафас бўлмоқда.

Истиқлол шарофати билан юксалиб, ривожланиб бораётган қорақалпоқ диёридаги ўсиш-ўзгаришларда, маънавиятнинг камол топишида бугунги ижодкорлар билан бир қаторда асарлари юқорида қисқача таҳлил этилган улкан шоирларнинг асарлари ҳам муҳим аҳамиятга эга экани шубҳасиздир.

XVIII-XIX аср қорақалпоқ мумтоз шеърояти Н.Довқараев, И.Сағитов, Қ.Айимбетов, Н.Жапақов, М.Нурмухамедов, Ҳ.Ҳамидов, О.Қожуров, А.Муртазоев, К.Мамбетов, М.Тлеумуротов, У.Алеуов, Қ.Оразимбетов, К.Қурамбоев, Б.Қурбонбоев ва бошқа олимлар томонидан атрофлича тадқиқ этилган.

Бу давр қорақалпоқ шеъроятини текстологик нуқтаи назардан янада жиддийроқ, чуқурроқ ўрганиш ва нашр этиш ҳамда Истиқлол ғоялари

асосида ва янги мезонлар замирида талқин этиш галдаги муҳим
вазифамиздир.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ АДАБИЁТИ ТАРАҚҚИЁТИДА ТЎЛЕПБЕРГЕН ҚАЙИПБЕРГЕНОВ ИЖОДИНИНГ АҲАМИЯТИ

Туркий адабиёт, шу жумладан, Марказий Осиё халқлари фольклори ва адабиёти қадимдан жаҳон сўз санъати равнақида муносиб ўрин эгаллаб келган. «Алпомиш», «Манас», «Эр Тарғин», «Қиз Жибек», «Баян сулув» каби эпик достонлар инсоният халқ оғзаки ижодининг нодир намуналари саналади. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Яссавийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарлари, Аҳмад Яссавий, Юнус Эмро ҳикматлари ҳозир ҳам шеърят ихлосмандларини ҳайратга солади.

Бадиий тафаккурдаги бу мўътабар, илғор анъана XX асрда ҳам панд бергани йўқ. Тожиқ, туркман, қирғиз, қozoқ, ўзбек адабиётининг буюк вакиллари ўз халқларининг янги асрга эш бўлган дардлари, қувончлари, орзу-умид ва армонларини акс эттирдилар. С.Айнийнинг «Қуллар», Х.Деряевнинг «Қисмат», Т.Қосимбековнинг «Толеъ», С.Муқоновнинг «Бўтакўз», Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» сингари романларида мураккаб давр, талотумли замоннинг изловчи, интилувчан, зиддиятли; қанчадан-қанча қадриятларни топган ва йўқотган, бироқ ўзлигини йўқотмасликка интилган, бу йўлда жон фидо қилиб бахт тополмаган, гоҳ мутеъ бўлиб, гоҳ мутеъликка қарши исён кўтарган миллий қаҳрамонлар образларининг ранг-баранг галереяси яратилди.

XX асрда Марказий Осиё халқлар адабиётлари жуда кўп муаммолар устида изланишлар олиб борди, бироқ, ўзликни англаш, ўзликни топиш ва йўқотмаслик, уни мустаҳкамлашга интилиш жараёнларини акс эттириш, бу борадаги ранг-баранг фидоий ва номард кишилар образи, кучлар сажиясини бадиий гавдалантириш бу замон ва бу ҳудуд бадиий адабиётининг марказий масаласи бўлиб қолди.

Тарихан элга, юртга Ажиниёз, Бердақларни берган қорақалпоқ адабиёти XX асрда ҳам ўзининг илғор удумларига содиқ қолди. Аяпберген Мусаев, Аббос Добилов, Содиқ Нурибетов, Жўлмирза Оймирзаев, Иброҳим Юсупов сингари сўз усталари турли жанрларда баракали ижод этдилар.

Қорақалпоқ адабиётини наинки Марказий Осиё, наинки собиқ

Иттифоқ, балки жаҳон миқёсига олиб чиққан адиблардан бири Тўлепберген Қайипбергеновдир.

Мухтор Авезов ўз асарлари билан наинки қозоқ адабиёти, балки қозоқ халқини, Чингиз Айтматов ўз асарлари билан наинки қирғиз адабиёти, балки умуман қирғиз халқини дунё миқёсига олиб чиққани каби, Тўлепберген Қайипбергенов ҳам ўз романлари, эпопеялари билан қорақалпоқ адабиётини юртдан олис сарҳадларда кенг танитди ва қорақалпоқ халқини дунё миқёсига олиб чиқди. Ҳозирги дунёнинг қатор халқлари қорақалпоқни ва Қорақалпоғистонни, асосан, Т.Қайипбергенов асарлари орқали билади.

Ҳаётлигидаёқ XX аср жаҳон адабиётининг классиги деб эътироф этилган Чингиз Айтматов Тўлепберген Қайипбергеновнинг «Қорақалпоқ достони» асарига қуйидагича баҳо беради: «Бу трилогия улкан бадиий асар бўлиб, у ҳақиқий санъаткор – кўли гул уста томонидан, ўз халқини айрича меҳр-муҳаббат билан яхши кўрадиган ёзувчининг қалб кўри билан яратилган». Қорақалпоқ дўстининг, тенгдошининг ижодига меҳр-муҳаббати тўлиб-тошган Айтматов ҳис-ҳаяжонлари бу билангина тугамайди. У фикрида давом этади: «Тўлепберген, сен адо этган вазифа қорақалпоқлар учун ҳам, жамики туркий халқлар учун ҳам том маънода бебаҳодир». Маълумки, Айтматов замондош адиблар ҳақида кўп ёзган. Лекин бу қадар улкан баҳога муяссар бўлган ёзувчилар кўп эмас...

...Тўлепберген Қайипбергенов бу даражага етгунча узок ижодий йўлни босиб ўтди. Қорақалпоқ педагогика институтининг рус тили ва адабиёти факультетини анчагина ҳаётий тажриба билан битирган (1955) ёш адибнинг дастлабки қиссалариёқ китобхонлар эътиборига тушди. 1958 йилда яратилган «Раҳмат, муаллим» қиссаси кўп ўтмаёқ рус ва бошқа тилларга ўтирилди. Адиб ўтган асрнинг 30-йилларида Қорақалпоғистондаги овуллардан бирида фидоийлик билан ёш болаларга таълим-тарбия берган муаллим Менглимурод тимсолида янгича фикрлайдиган, янги типдаги қорақалпоқ образини яратди. 1958 йилда ёзилган ушбу қисса билан Чингиз Айтматовнинг 1962 йилда яратилган «Биринчи муаллим» қиссасини қиёсласангиз, муайян даражада қорақалпоқ адибининг қирғиз ёзувчисига таъсирини сезгандек бўласиз. Гап

бу ерда мавзу, муаммо, образлар муштараклигидагина эмас. Тасвир принципидаги қатор умумийлик, ташқи дунёнинг, жамиятдаги ўзгаришларни ўсмирлар (Тўрамурад) рухий дунёси орқали гавдалантириш усулларидаги яқинлик шундай дейишга асос бўла олади.

XX асрнинг тахминан дастлабки ўттиз йили мобайнида қорақалпоқ аёли босиб ўтган йўл – бу йўлдаги эврилишлар, эски ва янги дунё кураши, аёвсиз зиддиятлар асносида шаклланиб борган характерлар ва улар ҳаракати натижасидаги талотумлар акс эттирилган «Қорақалпоқ қизи» дилогияси (1963-1965) наинки Қайипбергенов ижоди, балки умуман, қорақалпоқ адабиётида янгилик бўлди. Тўғри, бу асарда шўро мафкурасининг кўриниши ҳам ёрқин сезилиб туради. Лекин, бундан қатъи назар, шўро тўнтаруви арафалари ва шўро даврининг дастлабки босқичларидаги қорақалпоқ аёлининг қисмати Жумагул образида ўзининг анчагина ёрқин ифодасини топди.

Турумбет хотини Жумагулнинг янги ҳаётни маъқуллаб юрган йўлига ўтгиси келмайди. У Дуйсенбой таъсирида қолади. Қаҳрамондаги бу феъл-атвори шўро танқидчилиги камчиликка йўйгувчи эди, энди эса адиб қаҳрамонидаги бу иккиланишларга бежиз алоҳида эътибор бермаганини англаб етамиз ва ижобий баҳолаймиз. Асар яратилган вақтда айрим танқидчилар Турумбет ва Жумагул муҳаббати, оиласи тасвирини синфийлик принципининг бузилиши деб баҳолаган эдилар. Адиб эса, бу масалада синфийликка атайин эътибор бермай, умуминсоний қадриятлар нуқтаи назаридан ёндашган ва ҳозирги кун қарашлари нуқтаи назарида тура олган эди.

60-йиллардаги асарлари Қайипбергеновнинг Шолоховнинг Григорий Мелехови, Абдулла Қаҳҳорнинг Сиддиқжони каби қаҳрамонларни тасвирлаш принципларидан ўргана борганини кўрсатади. Бу даврда адиб Шолоховнинг «Инсон тақдири»ни қорақалпоқ тилига ўтирди. Абдулла Қаҳҳор эса Қайипбергеновнинг «Совуқ бир томчи» қиссасини ўзбек тилига таржима қилди. Улкан адиблараро бундай ижобий таъсир ва ўрганиш Қайипбергенов ижодига баракали таъсир кўрсатмай қолмади, албатта.

Т.Қайипбергенов ижоди ҳақида гап борар экан, у қорақалпоқ драматургиясига ҳам муносиб улуш қўшганини таъкидлаш зарур бўлади. Унинг «Бердақ», «Ойдўс бобо» каби пьесалари ўзбек, рус, қорақалпоқ, қозок сахналарида қўйилган. Булар, моҳият эътибори билан, адиб ўз ижодининг бош китоби «Қорақалпоқ достони» трилогиясига жиддий тайёргарликни бошлаб юборганидан бир мужда ва, айтилиши вақтда, ўзининг бўлажак қаҳрамонларини сахна орқали халқ билан юзлаштириш тадбири эди.

Қорақалпоқ адабиётида тарихий романчилик йўқ эди. «Қорақалпоқ достони» билан Т.Қайипбергенов қорақалпоқ тарихий романчилигига асос солди ва туркий халқлар адабиётидаги тарихий романчиликни, ҳеч муболағасиз, бир босқич юқорига кўтарди.

Маманбий, Ойдўсбобо, Эрназар полвон қисмати марказига қўйилган ва образлари гавдалантирилган «Маманбий афсонаси», «Бахтсизлар» ва «Гумроҳлар» деб номланган уч романдан ташкил топган «Қорақалпоқ достони» деб номланган бу трилогияда қорақалпоқ халқи тақдирида XVII, XVIII ва XIX асрда бўй берган улкан изланишлар, курашлар, топиш ва йўқотишлар, муайян бурилишлар, яна асл ўзанга қайтишлар, дунёқарашдаги ўзгаришларга, аччиқ надоматларга, орзу ва умидларга бой бўлган аламли, сабрли, чидамли; эрк ва озодликка талпиниш, ўзлигини англаш жараёнлари акс эттирилди.

Шуниси эътиборлики, асарга асос қилиб олинган давр ҳақида, улкан тарихий шахслар ҳақида аниқ тарихий ёзма маълумотлар оз, борлари ҳам аксар ҳолларда бир-бирига зиддиятли ва, баъзан, ҳатто, жумбоқли эди. Шу боис, адибга маълумотларни қум орасидаги олтиндек саралашга ҳамда энг асосийси, халқ орасидаги хотира, афсона, ривоят, ҳикоятларга айланиб кетган маълумотларга суянишга тўғри келди. Трилогиянинг дoston деб аталиши, эпоснинг биринчи китоби, дейлик, “Маманбий”гина эмас, “Маманбий афсонаси” деб аталиши бежиз эмас. Асар қўлёзмасини ўқиб чиққан атоқли танқидчилар, ҳамкасблар яқин мозийдаги ҳаётимиз ҳақиқатан шундай бўлганми, бунга ишониш қийин деганларида, Абдулла Қаҳҳор ўз асари номини “Ўтмишдан эртақлар” деб ўзгартирганидек, Тўлепберген

Қайипбергенов ҳам худди шу йўлни тутди. Ўтмишда бўлиб ўтган воқеаларни, ўзаро келишмовчиликларни, уруғлараро зиддиятларни, йўлбошчиларнинг илғор ғоялари омма томонидан қабул қилинмагани ва ҳоказоларни ҳозирги авлоднинг айрим вакиллари тарихий ҳақиқатдек қабул қила олмаслиги мумкинлигини муаллиф англаб етди ҳамда айрим етакчи қаҳрамонларининг тимсоли, улар ҳақидаги хотиралар бамисоли афсонага айланиб кетганини назарда тутиб, эпопеяга ундаги айрим асарлар номланишига юқоридагидек руҳ берди.

“Қорақалпоқ достони” ҳамда адибнинг шу руҳдаги бошқа асарларини ўқиган айрим замондошлар ёзувчини халқимиз тарихини, ундаги айрим тарихий шахслар қиёфасини бузиб кўрсатаётирсан, сенда ватанпарварлик, миллатпарварлик туйғуси йўқ, деб баъзан уни айблашгача бориб етдилар. Лекин ёзувчи ўзининг ижодий аъмолига қатъий ишонди, реалист санъаткор амал қиладиган ижодий принципларга таянди. Буюк Достоевский айтган: “Россия улуг, лекин ҳақиқат Россиядан ҳам улугдир”, - деган лузум Тўлепберген Қайипбергеновнинг ҳам бош ижодий аъмоли бўлди. Ватанга, халққа, юртга чексиз муҳаббат, ҳақиқатга садоқат бутун умр давомида Тўлепберген Қайипбергенов ижодида етакчилик қилиб келди. Айни вақтда шуни ҳам айтиш жоизки, Маманбий, Ойдўс бобо, Эрназар олакўз сиймоларини бадиий адабиётда гавдалантирган фақат Қайипбергенов эмас. Унгача Бердахнинг “Ойдўсбий” достони борлиги барчамизга маълум. 30-йиллар бошида К.Ирманов “Ўтган кунлар” номли тарихий ҳикоясида, сўнг М.Дажбоев “Армон”, Ж.Оймирзаев “Бердақ” драмаларида ҳамда К.Султонов “Ажиниёз” романида Эрназар олакўз образини яратишга ҳаракат қилдилар. Лекин бу асарларда номлари тилга олинган мураккаб, зиддиятли халқ қаҳрамонлари образларининг айрим жиҳатлари бир ёқлама ёритилди, холос.

Тўлепберген Қайипбергеновнинг улкан хизмати шундаки, эпопея жанрининг имкониятларидан келиб чиқиб, у Маманбий, Ойдўс бобо, Эрназар полвон образларини давр билан, замон билан, халқ билан чамбарчас алоқадорликда, бутун зиддиятлари ва мураккабликлари, ижобий ва салбий жиҳатлари билан яхлитликда ҳаққоний тасвирлашга муваффақ бўлди.

Т.Қайипбергенов оғзаки тарих сифатида халқ ёдида, халқ қалбида сақланиб келаётган маълумотларни бадий трансформациядан ўтказиб, уларни тахаюли билан тарих ҳақиқатлари даражасига кўтарди ва муайян маънода ўз халқининг деярли уч аср давомидаги ўтмишини тарихий ҳақиқат сифатида тиклади. Тўзғиб ётган, турли туман, гоҳ ўзаро зид, гоҳ афсоналар руҳда бўлган маълумотларни бир бадий тизимга сола билди ва уларни бадий ҳақиқатга айлантирди. Унинг Марказий Осиё халқлари адабиёти раванкига бадийлик мақомида қўшган улкан улушларидан бири ана шунда намоён бўлади.

Ёдингизда бўлса, халқ учун, Ватан учун, миллат учун фидокорона курашган, халқини ёруғликка олиб чиқмоқчи бўлган Маманбий ҳам, Ойдўс ҳам, Эрназар полвон ҳам олисдаги душманлар ёки бошқа элга мансуб ғанимлар томонидан эмас, ўзига энг яқин бўлган, атрофдагилар, деярли овулдош ва ўтовдош бўлганлар томонидан аёвсизларга ўлдирилади. Бу – жуда катта фожиа эди.

“Қорақалпоқ достони” трилогиясининг ўзагини ташкил этувчи бадий концепция элни, юртни, миллатни, ватандошларни ҳамжихатликка, аҳилликка, бир-бирини ўзаро тушунишга, умумий мақсадлар йўлида яшамок ва курашмоққа чорлашдан иборатдир. Бу ғоя, бу фикр наинки тарих, балки ҳозирги мустақиллик давримиз учун ҳам, наинки алоҳида бир халқ, бир миллат, балки Марказий Осиёда барча халқлар учун ҳам бирдай долзарб, қимматли ва аҳамиятлидир. Зеро, барча катта иллатларнинг ўзаги ноаҳилликдадир. Адибнинг Ўрта Осиё халқлари адабиёти раванкига қўшган улкан хизматларидан бири ана шу ғояни бадий жиҳатдан юксак равишда амалга оширишда намоён бўлади.

Бу бадий концепция Т.Қайипбергеновнинг наинки “Қорақалпоқ достони” асари, балки бутун ижодининг, шу жумладан, ҳаёт набиранинг ҳаётдан ўтган бобога хатлари тарзида ёзилган, Орол фожиаси дардлари юрак конларининг чок-чокидек шоён таъсирчан тасвирланган “У дунёдаги бобомга хатлар”; миллати, халқи, эътиқоди ҳақидаги ўй-мушоҳадалардан, хорижлик ва ватандош китобхонлар билан мулоқотлардан ташкил топган

“Қорақалпоқман. Таваккалчиман”, Расул Ҳамзатовнинг “Доғистоним” асари руҳи ва шаклига яқин бўлган “Қорақалпоқнома” каби асарлари учун ҳам тааллуқлидир. Т.Қайипбергенов асарларига юқори пардаларда баҳо берилар экан, бу – унинг ижоди доимо силлиқ, бир текисда кечди ва барча китобхонлар томонидан фақат олқишлар билан кутиб олинди, деган маъно билдирмайди. Унинг ижодида ҳам аксар XX аср шўро тузуми адиблари сингари шўро мафкурасининг қабарик излари йўқ эмас. Тарихий ҳақиқат нуқтаи назаридан айрим нозик масалаларнинг ёритилиши, дин ва эътиқодга оид мулоҳазалар хусусида китобхонлар баъзан адиб билан қаттиқ тортишиб қолган ўринлар ҳам йўқ эмас. Бундай ҳолларда баъзан китобхон ва мутахассисларнинг айрим мулоҳазаларида жон бор эканини кузатиш мумкин. Айни вақтда, адиб янги нашрдаги айрим асарларга ижодий ўсиш ва дунёқарашдаги эврилишлар натижаси ўлароқ баъзи бир ўзгартишлар киритиб бораётганини ҳам эътироф этмоқ лозим. Лекин айни вақтда ёзувчи принципиал масалаларда ўз нуқтаи назаридан бир баҳя ҳам чекинмаслигини алоҳида таъкидлаш зарур. Чунончи, бундан 20 йил чамаси бурун “Вопросы литературы» журналида тарихчи А.Изюмский Т.Қайипбергеновнинг «Қорақалпоқ достони»даги қаҳрамонлар баъзан керагидан ортиқ даражада русларга юкинади, шу шартмиди, деган фикрни айтганда, ёзувчи унга шундай жавоб берган эди: “Ҳаётда, тарихда, баъзан ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, нима қилай. Халқ хотирасида Маманбий кўпинча Маманўрис деб аталади. Кўриниб турибдики, Маманбийни мен эмас, халқ «русофил» қилган”.

Адабиёт назариясида ёзилмаган бир қонун бор. Унга кўра, ижодда бадий ҳақиқат баъзан тарихий ҳақиқатдан ҳам устун туради. «Қорақалпоқ достони»да акс эттирилган замондаги халқ билан уни бошқараётганлар ўртасидаги тушунмовчиликни идрок этган кишилардан бири Мурод шайх образидир. Бу икки куч ўртасида ўзаро ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик, англома яратиш учун Мурод шайх жонини жабборга бериб ҳаракат қилади, бироқ унинг барча уринишлари зое кетди. Уни на уруғ раҳнамолари тушунадилар ва на ўзини улус деб билган тўдалар. Аросатда қолган Мурод шайх ўзини

кудукқа ташлаб ҳалок этишдан бошқа чора тополмайди.

Адиб деярли ўз идеали акс этган қаҳрамон Мурод шайхни ҳалок этиш учун танланган ҳолатга, вазиятга, шароитга эътибор берайлик. Умуман, инсон учун, хусусан, мусулмон учун, хоссатан, ўша вазиятдаги қорақалпоқ учун ва бунинг устига яна ким – диний уламо учун сувдан, қудукдан муқаддасроқ нарса борми? Мурод шайхнинг қудукқа ўзини ташлаб ҳалок қилиши, бу – унинг энг юксак маънодаги чорасизлиги эди. Мана шу чорасизлик унинг қисматига чора бўлади.

Трилогиядаги бундай манзаралар тасвирига бағишланган лавҳаларни, улардаги ҳаяжон, фалсафа, пафосни тўлқинланмай, нафасни ичга ютмай ўқиш мумкин эмас. Бу – юксак даражадаги миллийлик, юксак даражадаги маҳоратдир.

Тўлепберген Қайипбергеновнинг Марказий Осиё халқлари адабиёти равнақиға қўшган ҳиссаси, ўзликни англаш йўлларида жонлари чаппар урган миллий ўзига хос қаҳрамонлар характерининг ранг-баранг галереясини ана шундай маҳорат билан яратишида намоён бўлади. Тўлепберген Қайипбергенов ижоди ҳақида гап борар экан, унинг публицистикаси ҳақида қисқача тўхтаб ўтмаслик мумкин эмас.

Баъзи бир адибларни ҳисобга олмаганда, сўнгги 20-25 йил ичида Марказий Осиё ёзувчилари ичида «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Дружба народов», «Огонёк», «Вопросы литературы» каби обрўли газета-журналларда; СССР Олий Совети, халқ депутатлари съезди, СССР ёзувчилари съезди ва пленумлари, жумҳурият миқёсидаги матбуот саҳифаларида давр ҳақида, замон ҳақида, миллийлик ҳақида ёниқ, жўшқин мақолалари билан иштирок этаётган Тўлепберген Қайипбергенв даражасидаги фаол адибни топиш қийин. Гап бу ерда унинг шу йўналишдаги мингдан ортиқ мақола ва чиқишлар эгаси эканида, ёки минбар, матбуотларнинг юксаклигидагина эмас, уларда кўтарилаётган фикрларнинг салмоғи ва талабчанлигида. М.С.Горбачев қисқа муддатлик, қулаётган мамлакат президенти лавозимиға ўтираётган пайтда унинг қасамёди матниға Оролга алоҳида эътибор бераман, деган фикр киритилсин деб расман талаб

қилган киши Т.Қайипбергенов бўлади. У ёзган мақола, кўтарган муаммо сабаб энг юқори даражадаги айрим бошқарув органлари махсус ҳужжатлар қабул қилгани муболаға эмас, бор гап.

Сизга маълумки, Ч.Айматовнинг оққуш қўшиғи янглиғ сўнгги романи – «Қулаётган тоғлар» асарида ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитларида маънавият ва, ҳатто, муҳаббат деб аталмиш буюк инсоний қадриятнинг ҳам тижоратлашуви ва реклама товариға айланиб бораётгани катта бадий маҳорат билан акс эттирилган. Т.Қайипбергенов бундан 20 йил аввал ёзилган мақолаларидан бирида, яъни ўз вақтида босилмай қолган З.Финицкая билан суҳбатида маънавият ва назокатли туйғулар билан алоқадор муаммоларнинг тижорат ва реклама объекти бўлиб бораётгани ҳақида афсусланиб сўз юритган эди («Тайна двоих становится предметом торговли и рекламы»).

Орол фожиаси ва экология муаммоларига бағишланган чиқишларида, суҳбатларида адиб баъзан ҳали инсоният тарихида эътироф этилмаган фикрларга эътиборимизни қаратди. Оналар гўдакларини эмизолмаяпти, кўкракларидаги сут захарланган, деган Т.Қайипбергенов нидоси дунё миқёсидаги матбуотда тарқалди. Тўлапберген оға қорақалпоқ дардини куйиб ёзади, ёниб ёзади, лекин ҳеч қачон ҳеч кимга юкинмайди, ғурурини йўқотмайди. Ўзимизга етмай турган бир пайтда пахтани ташқарига сотишни шўро ҳукумати бас қилиши керак, бу – тўғридан-тўғри ўз фуқароларининг соғлиғини сотиш ила баробардир, деб чикди у мустақилликдан 20 йил аввал «Известия» газетасида босилган мақолаларидан бирида. Орол дунё миқёсидаги ташвишдир, менинггина дард-ҳасратларим, ташвишим, кўз ёшларим эмас. Оролни кўз ёш билан тўлдириб бўлмайди, уни сув билан тўлдириш керак, дейди ёзувчи яна бир ўринда.

Тўлепберген Қайипбергенов асарларини қорақалпоқ, ўзбекгина эмас, жаҳон халқлари ўқимокда. Унинг ижоди ҳақида ўнлаб рисоалар, монографиялар, диссертациялар ёзилди. Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Т.Қосимбеков, А.Нурпеисов, Фотиҳ Ниёзий, Қилич Қулиевлар ижодига муайян таъсир

ўтказган ва ўзи ҳам улардан таъсирланган бу ижод Ўрта Осиё халқлари адабиётининг кўрки саналади. Бу ижод М.К.Нурмухамедов, К.Султонов, К.Камолов, С.Баходирова, Х.Утемуратова, Т.Е.Нуржонов, А.Абдумуратов, П.Шермухамедов, З.С.Кедрина, Г.Ломидзе, Ю.Султонов ва бошқалар томонидан ўрганилган. Лекин етарли даражада эмас. Бу ижод келгусида янада чуқур, атрофлича ўрганишга муносибдир.

Лола Тожиева. Раҳимжон Отаев каби моҳир таржимонлар томонидан адибнинг катор асарлари ўзбек тилига маҳорат билан ўгирилган. Тўлепберген Қайипбергенов ижоди эл ва юрт томонидан, давлат ва ҳукумат томонидан муносиб тақдирланди. Унга Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси, Ўзбекистон халқ ёзувчиси юксак унвонлари берилган. У Ўзбекистон қаҳрамони юксак унвони билан тақдирланди. Узоқ йиллар давомида Олий кенгаш ва Мажлисларнинг депутаты бўлди. Ўттиз йилдан буён Қорақалпоқ ёзувчилари уюшмасини бошқармоқда, Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмаси раисининг ўринбосарларидан биридир. Унинг кўп йиллар мобайнидаги Марказий Осиё халқлари маданияти жамғармасининг раиси сифатидаги фаолияти ҳам эътиборлидир. Халқаро миқёсдаги улкан анжуманлар ва учрашувларда давлат ва жамоат арбоби, замонамизнинг забардаст адиби сифатида Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон номидан сўзлаган нутқлари кенг жамоатчиликнинг эътиборини ўзига қаратиб келади. Асарлаеи жаҳоннинг йигирмага яқин тилига таржима қилинган, ҳозирги – XXI асрдаги Марказий Осиё халқлари адабиётининг энг кўзга кўринган намояндаларидан бири ҳисобланмиш ва қутлуғ 80 ёшини ўктам ва кўтаринки руҳда қаршилаб ўзининг 81-довони томон шахдам йўл олаётган Тўлепберген Қайипбергеновга янги ижодий зафарлар ва бардамлик тилаб қоламиз.

Мухтор Авезов – миллатпарвар адиб

Мухтор Умарович Авезов қозоқ адабиётининг, наинки жаҳон адабиётидаги, балки улкан қозоқ халқининг жаҳон мамлакатларидаги мухтор элчисидир. Расмий элчилик мартабасига киши муайян вақтдагина эга бўлади, абадий элчилик унвонини эса, инсонга фақат сўз санъати инъом этади... Беш опа-сингил ўртасида якка ўғил бўлган Мухтор Авезов ота орзусига кўра мадрасада ўқиб, мударрис бўлмоғи керак эди. Тақдир эса уни бутун бир халқнинг мударриси даражасига кўтарди.

Эҳ-ҳе, адиб бу даражага етгунча бепоён қозоқ ёбонларидан не-не сувлар оқиб ўтмади, Мухтор оға юракларидан не-не азоб сизиб ўтмади. Миллатчи-ю халқ душмани деган тавқи лаънатларга чидади. Машҳур ёзувчи бўлатуриб, саргардонликни, мусофирликни бошдан кечирди. Сабри жамил азобида паноҳ топди.

Авезовни жаҳонга “Абай йўли” эпопеяси машҳур қилди, адиб жаҳон адабиётини асосан шу асари билан бойитди. Лекин, унинг улкан миқёсларга муносиб, китоб жавонларида жаҳон классиклари билан бўй ўлчашидиган асари фақат шу билангина чекланмайди.

У ўзининг дастлабки драмаси “Енлик Кебек” (1917) биланоқ қозоқ халқининг Ромео ва Жульеттаси, Лайли-Мажнунларининг фожеали тақдирини кўтариб чиқди. (Абай ҳам бу ривоятни севгани маълум). Бир-бирига душман икки уруғнинг ёшлари асрий анъаналарни бузиб, бир-бирларини севиб қовушадилар. Бу журъат учун улар уруғ оқсоқоли фатвоси билан қатл этиладилар. Чўпон Кебек ва сулув Енликнинг севгиси талқинида Мухтор Авезовнинг эркин муҳаббат таманнолари тасвиридаги юксак маҳорати намоён бўлади ва шу илк асарида кўринган ҳамда “Абай йўли” эпопеясида ўзининг юксак чўққисига кўтарилган хур ва эркин, исёнкор, адолат изловчи, азобли ва бокира муҳаббат тасвири Авезовнинг бутун ижоди бўйлаб ўтади. Ажабки, пешона тақдир бу ёлқинни Мухтор оға ҳаётига ҳам раво кўрди. Чингиз Айтматов ижодида, хусусан, унинг “Жамила”сидаги озод ва исёнкор севги йўналиши устознинг шогирдга таъсири бўлса, ажаб эмас.

Зеро, қозоқ ва қирғиз ҳаётидаги бу масалалардаги яқинлик ҳам кучлидир.

Трагедиядаги кекса доно Атиз – ота-оналари қатл этилган гўдакни асраб қолади. Бу сизга “Чингизхоннинг оппоқ булути” ҳамда “Момо Ер”даги шунга яқин йўналишни эслатмаяптими?

“Енлик-Кебек” билан Мухтор Аvezов қозоқ адабиётини жаҳон адабиётининг ўзак муаммоларидан бири – гуманизм ёғдуларига туташтириб юборди. Шу ўринда бир муҳим нукта бор: “Енлик-Кебек” учун Мухтор Аvezов бир вақтлар буржуа миллатчилигига оғиш, синфий курашни хаспўшловчи деган айблар олган эди. Ҳолбуки, бу асарда у уруғлар аро жанжал-урушларни, рақобатни синфий қарама-қаршилик тарзида эмас, уруғ бошлиқларининг табиатидаги номатлуб одатлар сифатида бадий гавдалантирган эди. Кенжабой ҳам Карамандага ўхшаб яхши бий бўлса эди, эҳтимол севишганлар тақдири бунчалик фожиа билан тугамасди, деган ғояни илгари сурган эди Мухтор Аvezов асарининг дастлабки вариантида. Афсуски, шўро мафкураси таъсиридаги кейинги қайта ишлашларда асарга бу масала тасвирида бироз путур етган кўринади.

Қозоқ адабиётидаги миллий мустақиллик ғоялари сарчашмаларида Сакен Сайфуллин, Илёс Жонсуғуров, Байимбет Майминлар қатори Мухтор Аvezов ҳам туради. М.Аvezов 1927 йилда “Хон Кене” драмасини ёзди ва хон Кенесари Қосим ўғлининг халқ қаҳрамони, йўлбошчиси сифатида кўрсатишга журъат этди. Хон Кенесари эса чор босқинчилигига қарши кураш олиб боргани тарихдан маълум.

Мухтор Аvezов 1921 йилда ёзилган дастлабки ҳикояларидан бири “Етим қисмати”даёқ қозоқ халқи ҳаёти учун ниҳоятда муҳим бўлган хотин-қизлар муаммосини кўтариб чиқди. Тўғри, бу масала барча халқларнинг тарихий тақдирида бирдек долзарб бўлиб келгани маълум. Аммо бу долзарб муаммонинг қозоқ халқи ҳаётида ўзига хос жиҳатлари бор эдики, Мухтор Аvezов ўз диққатини ана шу қирраларнинг бадий талқинига бахш этди. Адиб асар марказидаги 13 ёшли етим қиз Азиза тақдири орқали узок асрлардан бери ҳукм суриб келаётган айрим норасоликларнинг қозоқ

фарзанди табиатидаги илдизларини очишга интилади. Инсон тақдиридаги бундай фожиани фақат қозоқ халқига боғлаш ўринсиз бўлур эди. Шўро даври адабиётшунослиги асарни синфийлик нуқтаи назаридан баҳолаб, шундай бирёқламаликка йўл қўйди. Ҳолбуки, бундай ҳодиса фақат қозоқ халқи ҳаётида эмас, ҳар бир халқ ҳаётида ва фақат ўтмиш эмас, бугун, феодализмнинг жамиятида эмас, исталган жамиятда бўлиши мумкин. Мухтор Аvezовнинг “Етим қисмати” асосида эса, қозоқ ҳаётидан олиб ёзилган воқеа ётади. Хўрликларга чидай олмаган Азиза қишда совуқдан ота қабри устида вафот ётади. Ундан кўп йиллар кейин ёзилган Абдулла Қахҳорнинг “Даҳшат” номли ҳикояси қайси бир жиҳатлари билан Аvezовнинг шу ҳикоясини ёдимизга солади. Булар бамисолиички абадий қўшни халқнинг муштарак дardлари ҳақидаги икки мунгли қўшиққа ўхшаб кетади.

Мухтор Аvezовнинг кейинчалик “Абай йўли”да кўрингучи драма, поэзия, наср гармониясини ташкил этажак қирралар унинг дастлабки асарларидаёқ намоён бўлди. Шу маънода, у қозоқ ҳикоячилигининг асосчисидир. Чунончи, 20-йилларда ёзилган “Кўксерек” ҳикояси бунга далил. Асарда овчилар ҳали кўзи очилмаган бўри боласини овулга олиб келадилар. Уни қўлга ўргатиб, ўз йўсинларига солмоқчи бўладилар. Лекин Қурмаш деган боланинг унга муносабати ўзгача. У бўри боласини меҳр билан парваришлайди. Лекин бўри катта бўлгач, ваҳшийлашиб ўрмонга қочади, чўпонларга даҳшат солади. Фикримизча, ҳикоябўридан ҳам кўра, Қурмаш ҳақида. Катталар қайтарсалар ҳам, у бўрини ҳимоя қилади, бўрининг “қалбига” ишонади. Бола фикрича, бўрида ҳам ўзига хос меҳр, адолат бор, уни фақат тушуна билиш керак. Тўғри, бу асарда Жек Лондоннинг “Белый клык” асари таъсири сезилади. Мухтор Аvezовнинг ўзи ҳам ёшлигида бу адибдан кучли таъсирланиб юрганини айтган эди.

“Кўк серек” жаҳон адабиётининг шу йўналишдаги Ж.Лондон, Э.Хемингуэй, Эдгар По, Марсель Пруст асарлари билан бадиий маҳорат жиҳатидан ижодий мусобақалаша олади ва ғоявий йўналиш жиҳатидан янгилик олиб киради. Гап шундаки, ёзувчи “Кўксерек” орқали 20-йиллардаги

қозоқ миллий-озодлик ҳаракати ва унинг айрим қаҳрамонларига ишора қилган, уларга муносабат билдирган бўлса, ажаб эмас.

Адолат ва озодлик учун кураш, мустақиллик ғоялари Мухтор Авезов айрим асарларининг меҳварини ташкил этади. Бундан 70 йил аввал ёзган “Суронли йил” (1928; рус тилида “Лихая година”) қиссасида ҳамда 1934 йилга мансуб “Тунги садо” (Зарница”) драмасида қозоқ халқининг мардикорликка жалб этилиши муносабати билан 1916 йил чор ҳукуматига қарши кўтарган исёни тасвирланди. Қиссага Ёттисувдаги тарихий ҳодисалар асос қилиб олинди. Драмада эсақаҳрамон Жонтош бошчилигидаги миллий-озодлик ҳаракати бадиий акс эттирилди. Бу асарда Мухтор Авезов оғир бир шароитда муаллим Сафо образи мисолида халқ орзуларни ифодаловчи жадид қиёфасини гавдалантиришга ҳаракат қилди. Бироқ 1928 йил (1928)даги чоризмга қарши кураш мотивлари 1934 йил драмасига келиб, асосан, маҳаллий бойларга қарши ҳаракат тусини олади. Бу – миллатчи деб калтак еявериш оқибати эди, албатта. Лекин шунга қарамай, биз бу ҳар иккала асарни варақлар эканмиз, донишманд Мухтор Авезов аниқ тарихий ҳодиса – 1916 йил воқеа замирида ўтмишни эмас, 1986 йил Олма-Ота воқелари мисолидаги келажакни ҳам кўра олгандек бўлиб туюлди.

“Чоризмга, унинг зўравонлик маъмуриятига ёш Авезов бажарган даражадаги бадиий ишонарли куч билан нафрат ифодаланган, чоризмнинг босқинчилик сиёсатидаги ноинсофлик ва қаттоллик бу қадар аёвсиз фош этилган асарларни мен шарқ адабиётларида кам учратганман”, – деган эди (“Новый мир”, 1972, №6), Чингиз Айтматов ниҳоятда ҳақ эди. Мухтор Авезов ана шундай ҳақгўй, жасур ёзувчи эди. Кези келганда, айниқса, “Абай йўли”да у рус халқига чексиз ҳурматини куйлади ва тасвирлади, кези келганда ва ўрнига қараб, колониал сиёсатни кескин фош этди.

Қозоқ халқининг миллий уйғониши Мухтор Авезов бадиий кредосининг ўзак масаласини ташкил этади, дейиш мумкин. “Абай йўли”да қозоқ халқининг XIX аср иккинчи ярмидаги уйғониш жараёни, юқоридаги қисса ва драмада эсаянги тарихий шароитлардаги шу уйғонишнинг давоми

кўрсатилди. Адиб ҳаётининг якунига яқин ёзилган каттагина ҳажмли туркум – “Ҳиндистон очерклари” (1958)га диққат билан назар солсак, қўшни халқ ҳаёти тасвири орқали илгари сурилган қатор уйғониш ғояларида муаллиф ўзининг жонажон қозоқ халқига йўллаган чорловлари ҳам жо бўлгандек туюлади.

Ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатларини куйлаш, бу масалада ҳаётийликдан, реалликдан чекинмаслик Мухтор Авезов ижодининг етакчи принципларидан бирини ташкил этади. Масалан, унинг “Азадаги гўзал” номли ҳикояси бор. Бева аёл вафот этган эрига ниҳоятда содиқ қолади. Оқинлар ҳатто унинг садоқатини асарларига солиб мадҳ этадилар. У тилларда дoston бўлади. Мухтор Авезов асарни шу билан тугатиши ҳам мумкин эди. Зеро, кўплаб шоир ва ёзувчиларнинг асарларида бу масала шундай ёритилган ва шундай бадиий ҳал этилган. Бироқинсон тақдири ҳам, садоқат ҳам бир хил бўлавермайди-ку, ахир.

Авезов эътиборини садоқатдаги умумийлик эмас, инсон қисматига хос мана шу алоҳидалик жалб этади. Ахир инсон инсонда, табиатга қарши тураолиш эмас, табиатнинг табиийлиги кучлилиқ қилиб, садоқатли аёл, узоқ вақтлар ўтиб, кунлардан бир кун бир чўпонга, чўпон бўлганда ҳам, ҳийлагина кекса чўпонга ўзи бағрини очишга мажбур бўлади. Йўқ, ёзувчи уни оқламайди, бироққораламайди ҳам. У бир инсон қисмати, тақдирини бадиий тасвирлайди, холос. Хулоса чиқаришни китобхонга қолдиради. Тақдир, балкиАвезов позициясини шарқ анъанаси ёхуд миллийлик принциpidан чекиниш, ғарб таъсири, деб баҳолар. Бироқ, фикримизча, бундай хулоса чиқаришга ошиқмаслик керак. Зеро, Авезов учун бу асарда, инсондаги доим ҳам миллий ўлчовига бўйсунавермовчи улуғ туйғуни тасвирлаш муҳимроқдир.

30йилларнинг иккинчи ярми ҳамда 50-йилларнинг аввалларида Мухтор Авезовга миллатчилик ёрлиғини ёпиштирмоқчи бўлган “қизил” мунаққидларни уларнинг ўз мақсадлари ва манфаатлари нуқтаи назаридан кўп ҳам беўхшов деб бўлмайди. Улар ўзларининг шунга, наинки, устаси

фаранг, ҳатто қилдан қийиқ қидирадиган, қийиғи топиб олиними, бас, ... туяни осмонда кўр қабилидаги иш бошланиб кетгучи эди.

20йилларда ёзилган М.Авезовнинг “Қорақўз” номли пьесаси, моҳият эътибори биланжамиятдаги аёллар қисмати, уларнинг аксар бахтсиз тақдирлари ҳақида бўлса ҳам, ҳатто мана шундай мавзуга мурожаат эта туриб, адиб унинг замирида қозоқ халқининг ўтмишига ўзининг муҳаббатини сингдиришга интиланган эди. Бу интилишни оёғи мафкура узангисидан тушмаганлар сезмайдими дейсиз? Натижада, ёзувчи, шўрлик, миллатчидан олиб, миллатчига солинди.

1926 йилда ёзилган бу трагедия ўтмишни идеаллаштиришда айбланиб, деярли ўттиз йил давомида сахнага қўйилмади. Муаллиф асарни 50йилларнинг охирида қайта ишлади ва, афсуски, пьесанинг дастлабки вариантыдаги етакчи ғоя жуда сояда қолиб кетди.

Қизиғи, Мухтор Авезов билан Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий лабораториясидаайрим асарлари ўртасида яқинлик оз эмасдек туюлади. Хусусан, Авезов (масалан, “Тунги садо” ва “Қорақўз”) ҳам, Қаҳҳор ҳам айрим асарлари учун (масалан, “Сароб”, “Қўшчинор чироқлари”, “Тобутдан товуш”) сиёсий дакки еганларидан сўнг, уларни ҳукмрон мафкурага маъкул келадиган томонга қараб ўзгартирдилар. Ҳар иккала адиб ижодида “миллатчилик” деб аталган мафкурага қарши жиддийгина эътибор берилган (М.Авезов – “Иккиюзламачи Ҳасан”; Абдулла Қаҳҳор – “Мунофиқ”). Авезовнинг ҳам, Қаҳҳорнинг ҳам “Етим қисмати” ва “Даҳшат” ҳикояларида ғоявий, тематик, проблематик ва қаҳрамонлар аро яқинлик ва умумийлик кўзга ташланади.

20 йилларда миллатчи деб калтак еган Авезов 30-йилларда “Иккиюзламачи Ҳасан” деган ҳикоя ёзди. Асарда иккиюзламачи миллатчи зиёли образи тасвирланди. Шўро танқидчилиги бу асарга диққат билан эътиборда бўлди. Ҳикояга остидан ҳам, устидан ҳам, чир айланиб, ён тарафларидан ҳам қараб чиқди. Ҳарқалай, иккиюзламачи Ҳасан қиёфасида унинг шўро тузумидаги мунофиқлиги танқид қилиняпти ва асл миллатчи

сифатидаги қиёфаси фош этиляпти, деб тушунди ҳамда асарни ўзларининг активларига қўшиб қўйишди.

Лекинбуюк Мухтор Авезовнинг айрим асарларини, қайтадан, янги мезонлар асосида ўқиса бўладиган замонлар келди. “Иккиюзламачи Ҳасан” ҳам шулар жумласига киради. Асар диққат билан ўқилса, қаҳрамоннинг қайси сифатлари юзаки равишда, гўё инкор этиляпти-ю, қайси хусусиятларига индамай, зимдан хайрихоҳлик билдириляпти, бироқ бу хайрихоҳлик ошкорлик билан юзага чиқарилмай, муаллиф позициясида ушлаб турилибди, буни сезса бўлади. Катта амал эгаси бўлган олим Ҳасан ва унинг тарафкашларини ёзувчи жамиятга ёт ижтимоий гуруҳлар сифатида эмас, ўғрилиқ билан шуғулланувчи ва ахлоқий норасолар сифатида рад этади. Улар қамаладилар. Шу маънода, бу асарни, айрим, ҳозирги янги мезонлардаги танқидчилар миллатпарварлик ва ватанпарварликни инкор этувчи асар сифатида баҳолашга, назаримизда, шошилмасликлари керак.

Ёзувчининг катта ҳаётий ва ижодий тажрибалари “Абай йўли” тетрологиясини ёзишга олиб келди. Авезов бу асари билан XX аср роман-эпопеяси таркибидаги халқона эпик тасвир кенглигини янада ривожлантирди. Тўғри, “Уруш ва тинчлик”ни оламизми, “Ругон Маккары”га эътибор берамизми, “Жан Кристоф”ни ўқиймизми”, “Артамановлар иши”га эътибор қаратамизми, жаҳон адабиётининг бу шоҳ асарларида халқ ҳаётини тасвирлашга кенг ўрин ажратилган. “Абай йўли”нинг бу масалада улар билан муштарак хусусиятлари кўп. “Абай йўли”да Авезов бу муаммони қозоқ фольклори – халқ дostonлари, эпослари, ўланлари, куйлари – қозоқ халқи ҳаётига хос атрибутлар билан ялапат ва узвий бирликда тасвирлади. Бу билан Мухтор Авезов XX аср жаҳон адабиётидаги эпопея жанрини, наинки, қозоқ мотиви ва мавзуи билан, балки, айнаи вақтда, фольклор анъаналари билан изчил бойитди. Қозоқ халқ ҳаёти ва ижодини яхши билиши, буюк “Манас”ни ниҳоятда чуқур ўзлаштириши ва тадқиқ этиш (“Манас” ҳақида катта-катта тадқиқотлари бор эканини эслаш кифоя) бу масалада катта аҳамиятга эга бўлди. Бу ҳақда немис адиби Альфруз Курелла шундай ёзади:

“Сиз “Абай”ни ўқиганингиз йўқми? Демак сиз ҳеч нарса ўқимабсиз... О, не-не шекспирона ҳаяжонларни айтмайсизми?... О, қандай поэзия? Бу ҳар икки салмоқли китобда бирорта насрий сатрни топиб кўрингчи? (М.Авезов. 5 жилдлик. 2-жилд. М., 733-бет). Бундай баҳога ҳамма носир ҳам сазовор бўлавермайди.

“Абай йўли”да қозоқ халқи маънавий оламининг кенглиги, урф-одатлари, қозоқ дашт-чўллари – табиат дунёси, миллий курашлари, мусобақалар, лочин билан овчилик, кийим-кечак, шодлик ўланларию йиғи кўшиқлари, айтишувлар, тўю-азалар, муҳаббат усадот, оқибату хиёнат, миллатпарварлигу бебурдлик – барчаси кўз ўнгингизда жонланиб ўтади. Биргина мисол: вафот этган йигитнинг тулпорини етаклаб келаётган қизлар тасвирланган саҳифаларнинг ўзиёқ миллий гўзаллиги ва сеҳри билан ўқувчи қалбини ларзага солади. Абайнинг туғилган ота билан келишиб бўлмас нидолари натижасидаги азоблари, армонга айланган муҳаббат тасвирлари чексиз дашт-чўлларнинг куйга, куй-кўшиқларнинг дашт-чўлларга сингиб кетувидаи ажиб тароват Шекспир, Толстой, Роллан, Бальзак асарларидан яхши хабардор, талабчан китобхон қалбига янги, гўзал, охори бузилмаган руҳий нашидалар инъом этади.

Маълумотларга кўра Авезовда эпопеяни етти китобдан иборат қилиш нияти бўлган, бироқ бу ишга (шўро даври чўпонлар ҳаётига доир, тугалланмай қолган ва вафотидан сўнг босилган “Равнақ” романини ҳам инобатга олсак) улгурмай қолган...

Дарвоқе, бу қадар кенг тармоқли, буюк тарихий шахс ҳаёти марказга қўйилган асарни, айтиш мумкинки, ўзига хос мураккаблиги ва қийинчилиги ҳам бор эди. Буни Мухтор Авезовнинг ўзи айтади: “Гап шундаки, Абайнинг ҳаёти, иши ташқи кўриниши, сажжияси ҳақида бирорта ҳам нашр этилган ва ёзма манба йўқ. Унинг шахсий архиви ҳам, кундаликларию хатлари ҳам, хотиралари ва ҳатто, шоир ҳақида қоғозга битилган оддий эсдаликлар ҳам мавжуд эмас. Барча маълумотларни Абайни билган кишилардан оғзаки сўровлар орқали йиғишга тўғри келди” (Мухтор Авезов. Асарлар. 5 жилдлик.

1-жилд. М., 1973. 34-бет).

Бу – жаҳон тарихий романчилик тарихида ноёб ҳодиса эди. Лекин Аvezовда бир имтиёз бор эди. Бу – асар бош қаҳрамони ва ҳодисаларнинг адиб учун ниҳоятда яқин ўтмишда бўлганлиги эди. Ёзувчи асардаги айрим қаҳрамонлар, хусусан, Абайнинг айрим кекса хотинлари билан суҳбатлашиш имкониятига эга бўлган. Қизиқарли парадокс. Дейлик, Ойбек учун Навоий салкам 500 йиллик наридаги тарих. Лекин ёзма манбалар талайгина. Аvezов учун эса Абай кечаги тарих (Абай вафот этганда Аvezов 7 ёшда бўлиб, илк саводи унинг шеърларини ўқиб чиққан), бироқ унинг ҳаёти, фаолияти ҳақида бирорта тарихий ёзма манба йўқ. Бундан ташқари, сиртдан қараганда оддийгина бўлиб туюлса-да, бадиий муносабат ва ечим жиҳатдан мураккаб бўлган муаммолар талайгина эди.

Шулардан бири, эпопеядаги ота-бола Қўнонбой ва фарзанди Абай муносабатларидир. Ғоя ва дунёқараш, ҳаётга муносабатдаги кескин фарқ туфайли улар бир-бирининг деярли душманига айланадилар. Буни бадиий тилда тушунтириб беришнинг ўзи бўлмайди. Бунинг устига Ўрта Осиё ва Шарқ ўқувчисига. Шарқона ва исломий тарбияда, ота-бола келишмовчилиги қанчалик чуқур бўлмасин, пировардида, уларнинг бири иккинчисига кечиримли бўлишлигини шарт қилиб қўядива бунинг улуг тарбиявий аҳамияти йўқ эмаслигини ҳаёт исботлайди.

М.Аvezов ҳам бу масалани ҳал этишда ота ва ўғилнинг бир-бирига зид характери тасвирлашда ниҳоятда қийналади, буни ўзи ҳам эътироф этади. У Федор Карамазов ва унинг фарзандлари Петр ва Алексей, Иван Грозний ва Федор Иоаннович муносабатларини қайтадан махсус ўрганиб чиққанини таъкидлайди. Шундай бўлсада, ўша даврда ҳукм сурган синфийлик принципи бу масаланинг бадиий ечимида айрим масалаларни ҳаётий, онтологик ҳал этишда М.Аvezовга замон мафкураси баъзан ҳалал берган кўринади. Эпопеядаги Қўнонбойнинг Абай онаси Улжонга ҳақоратомуз муносабатларида ҳам Шарқда, Осиёда бойлар, хонлар аёлларни хўрлаб келганлар дейилувчи мафкуравий мақсад билан суғорилган ғоянинг таъсири

бордек таассурот қолдиради. Гап бу ерда фактнинг тарихий жихатдан тўғри-
нотўғрилиги устида эмас, масаланинг бадиий ҳақиқат тарзида берилиши
ҳақида бормоқда. Лекин, бошқа бир жихатдан, шуниси ҳам борки, Абай
номи, унга меҳр Мухтор оғага, айтиш мумкинки сут билан, ҳаво билан бирга
кирган эди. Мухторнинг бобоси Аваз Абайнинг яқин дўсти бўлган. Гўдак
Мухтор маъносини англайбошлаган илк сўзлар қаторида Абайнинг исми,
унинг шеър ва кўшиқларидаги сўзлар бўлгандир эҳтимол. Бепоён қозоқ
чўлларининг сонсиз-саноксиз гул-чечаклари таратган анвойи хидларидан
роҳат билан энтиккан мурғак Мухтор қалбига она алласи билан кирган
дастлабки сеҳрли сўзлар ҳам Абай ўланлари бўлса, ажаб эмас.
Мутахассислар, Мухтор оғани яқин билган кишилар эътироф этишича,
бўлажак адибнинг саводи болаликда Абай қўлёзмаларидаги шеърларни ўқиб
чиққан.

Қозоқ руҳи Мухтор Авезов қонига болаликдан шу қадар чуқур сингган
эди. Улғайгач эсаРоссия ва ғарб маданияти, адабиётини ҳам адиб қалбига
ниҳоятда чуқур сингдирди. Шу сабабдандир, эҳтимол, Ғарб билан Шарқ ҳеч
қачон бир-бири билан яқинлаша олмайди, деган Киплинг фалсафасига
қарама-қарши ўлароқ, Мухтор оға ўзининг буюк ижоди ва фаолияти билан
мағрибу машриқни яқинлаштиришга интилди. 11 ёшидан рус мактабида
олинган таълим, Ленинград университетидаги таҳсил унинг дунёқараши
шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлди.

Оғзаки манбаъларни тарихий ва бадиий ҳақиқатга айлантира олишдек
салоҳият ва халқ ҳаётидан чуқур ва беназир билимдонлик Мухтор Авезов
оғани буюк ёзувчилар қаторига, “Абай йўли”ни эса гултож асарлар сафига
олиб кирди.

“Абай йўли” “Жаҳон адабиёти” кутубхонаси сериясининг 134 ва 135-
жилдларида (1971 йил) босилиб чиқди. Мутахассислар аниқлашича, 30 йил
ичида (1942-1972) у қозоқ тилида 26 марта, рус тилида 25 марта, собиқ СССР
халқлари тилларида 21 марта, хорижий тилларда 16 марта, яъни 88 марта чоп
этилди. Кейинги чорак аср мобайнида 100 марта нашр этилди. Бу рақамлар

Мухтор Аvezовнинг қозоқ халқи миллий уйғонишидаги доҳий шахслардан бири эканини тасдиқлайди. Бироқбундан қатъиназар, бу типдаги роман ёзилишида Аvezовни мутлақ кашшоф қилиб кўрсатиш ниятида эмасмиз. Зеро, китобхонлар бу йўналишда Моруанинг Байрон, Ю.Тиньяновнинг Грибоедов ҳақидаги (“Мухтор вазирнинг ўлими”); Ойбекнинг “Навоий”, Роман Ролланнинг “Бетховен ҳаёти”, “Микеланджелло ҳаёти” сингари асарлари борлигини яхши билади. Буларнинг ҳар бири ўз фазилатига эга, албатта. ЛекинАvezов бу асарининг ҳам улардан фарқланувчи ўз фазилати борки, унда жаҳонга қозоқ халқи кашф қилиб берилди, жаҳон халқлари билан муштараклиги бўлгани ҳолда, қозоқ халқининг ўзигагина мансуб фазилатлари очиб берилди, унинг Абай сингари донишманд фарзандлари борлиги кўрсатилди. “Абай йўли”га қадар жаҳон адабиётида бундай асар йўқ эди.

Мухтор Аvezов XX аср адабиётига бир эпопеяда тажассум топган эпос, лирика, драма, халқ оғзаки ижодиёти кўшиқлари муштараклигини олиб кирди. Роллан, Моруалар санъаткор сиймога бағишланган тарихий асарларда кўпроқ шахс психологиясини, дунёсини кўрсатдилар. Аvezов эса бундан ташқари халқ руҳи, тафаккури ва олами, урф-одатлари, анъаналарини кўрсатди. Фикримизча, колумбиялик Маркес ижодий услуб жиҳатидан “Юз йил танҳоликда” романида шу йўлни қўллади. Бироқдавр, миллий анъаналар, фикрлаш тарзидаги ўзига хослик ва жанрдаги фарқлар бу ҳар иккала асар бадииятини муштаракликлар ҳам ўзига хосдир, дейишга асос беради.

“Абай йўли” француз матбуотида қозоқ “Илиада”си деб баҳоланган. Бу асарнинг гомериадаги қиёс қилиниши бежиз эмас кўринади. Мутахассслар қозоқ фольклоридаги, эпосларидаги кенглик билан қадимги юнон эпосларидаги кенглик ўртасида яқинлик мавжудлигини эътироф этадилар.

Абай замонида Россия томондан Қозоғистонга зўрма-зўракилик билан жуда кўп нарсалар оқими шиддат билан кириб келгани маълум. Катта ижобий фазилатлари ҳам маълум бу тўфонга дош бериш осон кечмади. Бироқбу оқимга юзма-юз тура оладиган халқнинг минг йилдан буён

шаклланиб келаётган мустаҳкам, гўзал, қатъий урф-одатлари ҳам бор эди. Мухтор Авезовнинг буюклиги шундаки, у мана шу босиб келаётган ва қоядек мустаҳкам турган икки кучнинг аёвсиз курашини кўрсатишдан ўзини четга олмади. Ўз халқи ҳаётидаги айрим тўғаноқ эскиликларни, халқ бошига мусибат келтирувчи уруғ-аймоқчилик аро уруш-жанжалларни фош этди, ва энг асосийси, қозоқ халқи ўзини, ўзлигини, урф-одатларини, удумларини кўз қорачиғидек сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш учун курашини бадий акс эттирди. Шу билан бирга, Россия томондан келаётган, келажакда, шубҳасиз, ўз ўрнини олажак, бошқа ёндош халқлар қатори қозоқ ҳаётида ҳам зарур бўлажак илғор янгиликларнинг қабул қилиниши ва бу йўлдаги курашлар жараёнини тасвирлади. Айни вақтда, чоризм зўравонлигини, колониал сиёсат қирраларини фош этди. Тўғри, эпопеянинг тўртинчи китобида замон ва жамиятнинг инқилобийлашувига даҳлдорлаб қозоқ турмуш тарзига зирапчадек кириб келаётган айрим ҳодисалар тасвирида, фикримизча, ҳаёт ҳақиқатига нисбатан бўрттиришлар кучлидек кўринувчи ўринлар ҳам бор. Баъзан дин ва шариатга муносабатда кўнгилдан кўра давр сиёсати ифодаси устунроқ туради. Бироқ, булар шўро мафкураси ва социалистик реализм тирноқларининг излари экани барчамизга аён, биз бу масалада ҳам холис бўлмоғимиз керак.

Абайнинг ўзига осон бўлмаганидек, Авезовга ҳам осон эмас эди. Агар хотирласак, асарда айрим персонажлар Абайни “ўриснинг кули” дейишгача борадилар. Зеро, адиб Авезов мана шундай аччиқ тарихий ҳақиқатлардан кўз юммаган ҳолда бош қаҳрамон тасвирида юксак бадий натижаларга эриша олди.

Ҳаёт ҳақиқати, қалб ҳақиқати, бадий ҳақиқат масаласида у рус адабиётидан, айниқса, Тургеневдан жуда кўп нарса ўрганди ва бутун умр рус адабиётига катта муҳаббат билан яшади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, “Абай йўли”да, назаримизда, Эзоп тили билан айтиб кетилган фикрлар оз эмас. Мисол: Асарда Абай атрофида қатор оқинлар бўлгани ҳам кўрсатилади. Муаллиф шулардан бири – оқин

Шоженинг қуйидаги шеъри ҳақида маълумот беради: бир кал мушук бир кўзли қарға билан дўстлашибди. Улар чўлоқ итни чақириб ўзларини кўриқлашни сўрашибди. Мушук эл ризқини бари сенга бўлсин деб қарғага берибди. Қарға шуларни еб ётармишу ҳеч тўймас эмиш.

Авезов айтадики, оқин Шоженинг жасоратига Абай қойил қолди, чунки кал мушукнинг Олчинбой, бир кўзли қарғанинг Қўнонбой, Чўлоқ итнинг эсаовул эшони экани барчага тушунарли эди.

Фикримизча, бу ерда Авезов ниҳоятда усталик қилади. Бир ўқ билан икки қарғани уради. Гўё Шоже ўз замондошларини фош этаётгандек. Аслида эса Авезовнинг ўзи бу масал билан эпопея ёзилган замондаги колониал зулмга ишора қилган бўлса, ажаб эмас.

“Абай йўли” наинки ўтмиш, балки келажакка ҳам ишоралари оз бўлмаган буюк асарлар жумласига киради.

Тўрт китобдан иборат эпопеянинг биринчи китобда бўлажак шоирнинг болалиги, иккинчисида Абайнинг шоир сифатида шакллана бошлаши, уруғлар аро жанжаллардан безиб, ўзининг келиб чиқишига яқин бойбадавлатлардан узоқлашиши ва халққа яқинлашиши тасвирланади. Исёнкор йигитлар – Даркамбой ва Бозорали билан дўстлашув жараёнлари кўрсатилади. Чоризмнинг Қозоғистондаги вакиллари ва раҳбарларининг жоҳиллигини кўрсатишга бу китобда алоҳида эътибор берилади. Биз бу эпопея мазмунини қисқача шарҳлаётганимиз боиси, унинг учинчи ва тўртинчи китобларидаги ғоянинг келажак билан боғланишидаги хусусиятларига эътиборни қаратмоқдан иборатдир. Эпопеянинг учинчи китобида Абай етук шоир, ёш ижодкорларнинг ғамхўри, эл-юртнинг ҳурматли кишиси, курашчан ватанпарвари. Лекин, ўз отаси, кўплаб қариндош-уруғлари билан аёвсиз тарзда курашиб, рақобатлашиб қолган, дардларига чора излаб, ўтмиш эмас, келажакка боққан киши.

Тўртинчи китобда Абай катта ҳаёт йўлини босиб ўтган, турмушнинг аччиқ-чучугини обдон кўрган, тажрибали, закий, салкам валий киши. Бироқғамда ва ғарибликда, кўпдан-кўп орзулари поймол бўлганига, кўплар

уни, у кўпларни тушунолмай, нахотки бутун умрини сарфлаган ғояларида янглишган бўлсам, деган гумонлар оғушида ҳаётдан кўз юмади. Эътибор беринг, Авезов ниҳоятда реалист, у ҳаёт ҳақиқатидан асло чекинмайди, баландпарвоз, учар сўзларга берилмайди, ўзининг бадиий фантазиясига ортиқча эрк бермайди. Нима учун? Чунки эпопеянинг тўртинчи китоби тугалланиши даврида Мухтор Авезовнинг дунёқарашида ҳам муайян уйғонишлар, ўзгаришлар рўй берабошлаган ва ҳаётнинг, миллатнинг, Ватаннинг қатор муаммоларини идрок этишда у ҳақ эди. Тафаккур ўз ишини қилиб бўлган, виждони эса уни алдамаётганига ишонар эди. Чунки Мухтор Авезов буюк халқнинг буюк фарзанди эди ва шундай бўлиб қолди. Эпопеянинг сўнгги китоби ниҳоятда яшин уриб кетиб, майиб бўлган танҳо дарахт тасвири бор ва китоб ниҳоясида эса тошлар ерда ўсган чинор тасвири бор эди. Асар ҳақида тадқиқот олиб борган адабиётшуносларнинг аксари бу рамзий-аллегорик образларга алоҳида эътибор берадилар. М.Авезовнинг ўзи ҳам “Абай” ва “Абай йўли” романларим устида қандай иш олиб бордим” деган мақоласида бу образларини алоҳида эслаб ўтади. Бу масала хусусида мутахассислар айтган фикрларнинг аксари бир-бирига жуда яқин. Бироқ бу фикрлар кўпинча кечаги кун фалсафаси ва сиёсати билан омукта эканлигини назардан қочирмаслик даркор. Авезов эшашундай буюк ёзувчи эдики, у мазкур дарахт образида, наинки, кечаги кун фалсафасини, наинки, Абай қиёфаси ва орзуларинива ҳатто, наинки, XX асрнинг асар ёзилган даврлардаги истиқболини, балкиэнг асосийси, ҳозирги истиқлол кунлар келиши мумкин бўлган замонларга доир фалсафасини ҳам ҳам жойлаштиришга уринган доно киши эди. Унинг юқоридаги яшин уриб кетган дарахт тасвирида чорак асрдан сўнг рўй беражак улкан ғояларнинг нурашига ишора бордир, балки. Шу маънода, эпопеядан ҳам, унинг якунидан ҳам ҳар бир зукко ўқувчи ўзи учун ҳозирда яқин ва азиз бўлган маъно-ғояларни излайди ва топади. Ёки яна бир мисол: Абайнинг камбағал Даркамбойга айтган ушбу фикрларида ҳам, назаримизда, Авезовнинг муайян маънодаги “эзоп тили” бордек кўринади: бир ўрис донишманди ўзгаларга сиғиниб,

юпиниб юрма, ўзингга, ўткир, содиқ болтангга ишон, деган экан. Халқнинг дардини кўриб мен ҳам ўйга толаман, тезроқ шу болтани ҳаётимизнинг чиркинликларини, қарғасифат ҳукмронлар тўдаси бошидан бир айлантурсанг. Илдизига қараб туширсанг.

Буни Авезов Абай орзулари деб беради. Ким билсин, булар Абайнинггина эмас, Авезовнинг ҳам орзулари бўлгандир, балки?..

Элни, юртни, халқни адолат бошқармоғи керак, деган ғояни илгари сурди Авезов ва иқтисодий, сиёсий омиллардан ҳам кўра халқнинг халқлигини, унинг улуғлиги ва абадийлигини белгилайдиган бош омил – руҳиятнинг теран илдизлари ва маънавиятдадир, демоқчи бўлди Абай сиймоси тасвирида. Абай отаси йўлидан кетиб, унинг этагини тутиб, бойбадавлат бўлиши, чор амалдорлари йўриғига юриб, ўз юртида каттагина мансабдор бўлиши мумкин эди. Бироқ у ўз асарлари билан халқ дардига малҳам бўлишни барчасидан устун қўйди. У халқига янги йўлни изловчи, янги йўлни очувчи бўлди.

Мухтор Авезов ўзбек халқи ва адабиётининг яқин дўстидир. Тошкентда таҳсил олган адиб илҳомига шарқнинг гуманистик анъаналари янада чуқурроқ сингди. Кейинчалик у Алишер Навоий ҳақида қатор мақолалар ёзди. Атоқли адибларимиз Ойбек ва Иззат Султон билан бу улуғ ёзувчи яқин дўст эди. Айрим улуғ ёзувчилар ўзларининг бир имкониятларини турли сабабларга кўра намоён эта олмай қоладилар. Мухтор Авезов ўзининг мавжуд имкониятларини имкони қадар тўлароқ намоён этишга катта эътибор берган адиблар жумласига киради. Шу маънода Авезов томонидан жаҳон адабиётининг “Отелло”, “Қийиқ қизнинг тийилиши”, “Ревизор” сингари асарларнинг қозоқ тилига ўгирилиши қозоқ халқи маданияти ва ёзувчи ижодий биографияси учун қонуний ҳодисадир. Булардан ташқари, Авезов жаҳон адабиётининг чуқур билимдони эди. У Руставели, Достоевский, Тагор, Чўкон Валихонов, Жамбул ҳақида жиддий мақолалар ёзди. “Қозоқ халқининг эпоси ва фольклори” (Л.Соболев билан бирга), “Эртаклар” номли каттагина тадқиқотлар яратди. “Манас” ҳақидаги

иши эса жаҳон манасшунослигида эътироф этилган. Булар шунчаки юбилей муносабати билан битилган ўткинчи мақолалар бўлмай, шахсни тўлқинлантирган саволларга, муаммоларга берилган ўйчан, изланувчан, машаққатли меҳнатнинг жавобларидир.

5-Қисм

ТАҚРИЗЛАР ВА СЎЗБОШИЛАР

ГУЛЛАЁТГАН ДАРАХТ ...

*(АҚШда инглиз тилида нашр этилаётган ўзбек ҳикоялари тўпламига
сўзбоши)*

Америка Қўшма штатлари китобхонлари, ва умуман, инглиззабон адабиёт ихлосмандларига ҳавола этилаётган ушбу тўплам муаллифларининг ватани Ўзбекистондир.

Ўзбекистон Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент каби шаҳарлари билан жаҳонга маълум ва машҳур экани, Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Навоий сингари буюк фарзандлари инсоният тамаддуни, равнақиға катта ҳисса қўшганлари барчаға аён.

Шўро истибдодидан қутулган ўзбек Мустақиллик (1991, 1 сентябр) даврида йилдан-йилға тараққий этмоқда. Энди, бу мамлакатнинг шўро замонидаги каби сохта ва қўзбўяма эмас, ҳақиқий, дунё мамлакатлари эътироф этган ва тан олган байроғи-герби ва ўз Президенти бор.

Шуни таъкидлаш жоизки, истибдод остида эканимизни ўзимиз ошкора айта олмаган замонларда буни халққаро миқёсда очик-ойдин, баралла айтган – Америка, ўзбек адабиёти мутеъ, тутқун адабиёт эканини такрор-такрор таъкидлаган ва тадқиқотларида исботлаб берганлар ҳам – америкалик адабиётчилар бўлди.

Лекин, ҳақиқий бадий адабиёт ўз миссиясини ҳар қандай, ҳатто, босқин замонида ҳам бажара олиши ўзбек адабиёти мисолида яна бир бор тасдиғини топди. Мафкура исканжаси ва айрим мажбурий қолиплардан озод бўлолмаса-да, Ватан, миллат, эрк ва адолат туйғулари билан йўғрилган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воилов, Абдулла Орипов асарлари ўз юртидан ташқари ҳам танилди, севиб ўқилди.

Бироқ, бундан қатъий назар, янги замон – Мустақиллик даври ўзбек

адабиёти янги босқичдаги янги самаралардан иборатдир. Бу адабиёт мазмун ва шакл, бадиият ва ғоя, поэтика ва образлар тизими, қўйингки, барча жиҳатлари билан янги йўналиш олди. Жаҳон миқёсидаги турфа оқимларнинг тажрибаларини ўрганиш натижасида услубий ранг-барангликда жиддий ўзгаришлар рўй берди. Шўро даврида буржуа оқими, реакцион оқим сифатида келган ижодий йўналишлар бу даврга келиб ўзбек адабиётининг таркибий қисмига айланди.

Истиқлол даври ўзбк адабиёти аввалги босқичларда ижодий эркинликка тушов бўлиб келган социалистик реализм қонуниятларидан, мафкурабозликдан, бадий асарда, албатта, коммунист ёхуд ўрис кишиси образини ҳам кўрсатиш мажбуриятидан қутулди.

Ҳозирги ўзбек адабиёти инсон миллат, инсоният қалби ва тафаккурида келгувчи мураккаб ҳолатларни, шахс ва жамиятда кечиши мумкин бўлган ҳатто норасо жараёнларни миллий анъаналарга таянган ва жаҳон адабиётининг илғор тамойилларини ўрганиш асосида ҳаракат қилмоқда. Тарих ва замондаги (айрим ҳолларда эса, модернистик йўналишда тарих ва замонга боғланмаган равишдаги) адолат ва адолатсизликларни, улардаги чуқур зиддиятларни ас-пўшламай ҳаққоний ва шартли йўсинларда, рамзли, метафорик тасвир йўллари изламоқда. Ва, энг асосийси, бу масалаларни акс эттиришда шакл ва бадииятнинг ранг-баранг палитраларини изламоқда. Бунга қўлингиздаги китобдан ўрин олган ҳикоялар кичик бир далил бўла олади.

Янги йўналишларни бошлаган адибларимиз қисқа муддат ичида, балки, катта ютуқларни қўлга киритишга улгурмагандир, лекин бу борада муваффақият деб баҳолана олувчи қатор янги сифатларни шу асарлардан ҳам топа оласиз. Бу янги босқичда ўзбек адабиётида том маънодаги роман-эпопея пайдо бўлганини ҳам алоҳида таъкидлаш ўринли бўлур эди. Яқиндагина тўртинчи романи чоп этилган Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат” асари соҳибқирон Амир Темурга бағишланди. Умуман, роман ҳозирги учқур замон учун керакми, деган қараш халқаро миқёсда ҳамон жавлон уриб турган бир

вақтда бундай роман-эпопея зарурмиди, деб хулоса чиқаришга шошилмайлик. Инсоният тамаддунида ўзига хос чуқур из қолдирган бу сиймо ҳақида шу вақтгача ҳаққоний ва теран асар мавжуд эмаслигини, бирларида эса, тарихий ҳақиқат бузиб кўрсатилганини, бундай асар фақат тарих ҳақиқатини кўрсатиш учунгина эмас, адолатпарварлик, бунёдкорлик, раиятпарварлик сингари муаммоларга муносабатда у бугун ҳам ниҳоятда замонавий аҳамият ксб этишини назарда тутсак, бундай асар ҳозирги ўзбек халқи учунгина эмас, кўпдан-кўп бошқа халқлар учун ҳам наинки керак, балки зарур деб хулоса чиқариш мумкин бўлади. Бу типдаги асарни ўқиш учун китобхон ҳеч қачон вақтини аямаганига ҳаққоний роман-эпопеялар далил бўла олади. Ўзбек адиби Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат” асари ҳам ана шундай ўқимишли асарлар қаторидан ўрин эгаллашига умид қилса бўлади. Бу асар таржимаси учун ҳозир бир қатор хорижий мамлакатлардан сўров тушгани бу умидни нурлантиради.

Истиқлол даврга ўзбек адабиётида мустаҳкамланиб бораётган яна бир янги сифат, янги тамойил деб, XX аср жаҳон адабиётида сўз санъатининг янги йўналиши сифатида эътироқ этилган модерн оқимидаги янги асарларни кўрсатиш мумкин.

Бу йўналишдаги ютуқ ва етишмоқчиликлар ҳақида кўлингиздаги ҳикояларни ўқиб, тегишли хулосалар чиқара оласиз.

Модерн адабиётига бугунги ғарб китобхони анча кўникиб қолган. Лекин ўзбек китобхони уни дарҳол ҳам, бир хилда ҳам қабул қилгани йўқ. У ҳақда матбуотда кескин бахслар бўлиб ўтди ва ҳозир ҳам давом этмоқда. Ўзбек адабиётида бу йўналишда сўнгги ўн беш-йигирма йил ичидаёқ кўплаб шеърӣ асарлар, ҳикоялар ва романлар пайдо бўлди. Бу йўлни батамом рад этганларнинг қарашларини асоссиз деб бўлмаганидек (чунки, бу оқим асосида ёзилган айрим асарлар ҳаддан зиёд бўш, серсув ва шаклбозликдан бошқа нарса эмасди) бу оқимдаги баъзи асарларнинг аста-секин қабул қилина бошлагани ва маъқул топилиши ҳам беасос эмас эди. Чунки ўзбек китобхони уларда сўз санъатига янгича ёндашувни, тасвир усулидаги

янгиликларни, улар жаҳон адабиёти контекстидаги илғор тамойиллар билан уйғун, ва ҳатто, айрим ўринларда, ўзининг мустақил, ўзбекона изланишларини намоён эта бошлаганини кўпди.

Аслида, модерн йўналишдаги бадий тафаккур йўсини ўзбек китобхони учун тамоман янгилик эмас, унга фақат ғарбдан кириб келган таъсир сифатидагина қараш тўғри эмас. Ғарбда модернизм деб эътироф этилган қатор хусусиятлар Шарқ тасаввуф фалсафаси ва айниқса ўзбек мумтоз тасаввуф шеърлятида мавжуд эди. Бу фикр ўзбек танқидчилигида эътироф этилган. Ҳозирги, янги босқичдаги ўзбек адабиётига келиб. Бу хусусиятлар ғарб адабиёти таъсирида янги бир тизимли замонавий бадий тафаккур йўсинига айланди.

Ушбу тўплам ўзбек адибларининг турли авлод ва бўғин вакиллари ижодидан намуналаридан ташкил топган. Уларнинг аксари наинки қатор ҳикоя тўпламлари, қисса ва романларнинг ҳам муаллифидир.

Китоб ўзбек ҳикоячилиги асосчиларидан бири Абдулла Қаҳҳор “Даҳшат” асари билан очилиши бежиз эмас. Унда ғарб адабиётида “абсурд” деб аталган моҳиятнинг – янги бир миллий талқинига дуч келасиз. Яъни, инсон ҳаётида баъни батамом маънисиздек туюлган ҳолатлар замиридан сизиб чиқувчи маъновий қудратнинг “эрк” тушунчасига кўтарилишидаги “онг оқими”да содир бўлувчи жараёнларга гувоҳлик ва ҳамкечимлик сизни бефарқ қолдирмайди.

Ўқийдиганингиз аксар ҳикояларга ғарб модерн адибларининг таъсири яққол сезилиб туради. Лекин бу таъсир кўпроқ шаклга, поэтикага, бадииятга дахлдор бўлиб, ғоя масаласига, эстетик идеал масаласига келганда улар, асосан, миллий анъаналар руҳига уйғун руҳини йўқотмасликка ҳаракат қилади. Лекин, бундан қатъий назар, ўзбек модерн ҳикояларида миллий рух, анъанавий йўсиндаги ҳикояларга нисбатан ўткирлигини бирмунча йўқотаётгандек таассурот қолдиради.

Ўқийдиган ҳикояларингизга Фолькнер, Джойс, Кафка, Пруст, Сартр асарлари ва услубидаги қирраларнинг таъсири бор. Айниқса, импрессионизм

оқимидаги ҳодиса ёки қаҳрамоннинг бирдан пайдо бўлиши, аксар ҳолларда, уларнинг ўзи сифатида эмас, уларда намоён бўлувчи ҳиссиётлар, кечинмалар, таассуротлар ичида кўриниши тўпلامдаги айрим ҳикоялар учун ҳам хос ҳодисадир.

Маълумки, модерн адабиётининг етакчи хусусиятларидан бири, классик баён ва тасвир йўлидан воз кечиб, ҳаётнинг ўзидан кўра. Тасаввур ва кечинмалари у қолдирган изларни ёритиш ҳамда шу усулда инсон ва воқеликни ҳаётнинг ўзидан ҳам кўра теранроқ ва таъсирчанроқ ифодалашга интилишдир. Тасвирнинг бундай услубини эгаллаш даб-дурустан рўй бермади, албатта. Масалан, Кафканинг “Ахлоқ тузатиш колонияси” ўзбек тилига ўгирилганига ўттиз йил бўлди.

Кези келганда шуни ҳа таъкидлаш жоизки, ўзбек ҳикоянавислари ғарб модернизмдаги ҳамма хусусиятларни ҳам кўр-кўрона ёки ёппасига қабул қилавермайдилар. Масалан, инсонни ҳаётдаги ҳеч қандай маъновий, ахлоқий мезонлар бошқара олмайди ва бошқаруви мумкин эмас дегувчи ғарб модернистик адабиётидаги ққарашлар ўзбек модерн адиблари томонидан қабул қилингани йўқ. Ғарб модернизмдаги айрим антипсихологизм ҳам, назаримда ўзбек модерн адабиётига сингишмади. Ғарб модерн адабиётидаги “антиқаҳрамонлик” тушунчасининг беўхшов қиёфалари баъзи бир ўзбек адибларининг айрим асарларида бир-икки кўриниш берса-да, улар миллий қадриятларимиз билан уйғунлашиб кета олмаслиги маълум бўлди. Умуман, ўзбек халқи миллий хусусиятларини ниҳоятда ардоқловчи, унга ёт элементлар тиркашиб қолишига эҳтиётлик билан қаровчи, четдан келувчи ҳатто яхшидек кўринувчи янгиликни ҳам “элакдан ўтказиб” қарашга интилувчи, миллий анъаналарига содиқлигини деярли культ даражасида тутувчи халқдир. Назаримда, ҳақиқий, ўзини ҳурмат қилувчи ёзувчилар учун ҳам бу жараён бегона эмас.

Шу маънода, ғарб модернизми намояндалари, хусусан, унинг Ортега-и-Гассет каби назарийетчилари илгари сурган халқчилликни инкор этиш, асар алоҳида шахслар ижодиёт кишилари учунгина ёзилади, қабилидаги

қарашларни ўзбек адиблари қабул қилмадилар. Лекин, ҳар бир халқда икки хил халқ бўлади, деган “большевой” таълимотдан ҳам тамомила воз кечдилар. Ҳозирги ўзбек адибларининг халқчилликка муносабатларида, фақат кўпчиликнинг истагини ёқлаш деган қараш эмас, асосан, адолатни, миллийликни, инсонпарварликни ва, айтилиши мумкин, айни вақтда, кўнгил, қаққаб, имон билан алоқадорликдаги алоҳидаликни, ва ҳатто таназзулий ҳолатларни ҳамон тушуниш гармонияси ётади. Кўринадикки, бу қарашларда халқпарварлик замирида умумбашарийликка терс бўлмаган миллий мезонлар муҳим ўрин тутишини пайқаш мумкин.

Тўпламда “Тош” асари билан қатнашаётган Улуғбек Ҳамдамнинг бундан ўн беш йил аввал чоп этилган “Ёлғизлик” тўпламидаги ҳикояларда “онг оқими” яққол кўринган эди. Назаримда, бу ўринда адибга ғарб модернизмидаги хусусиятлардан кўра, Жалолиддин Румийнинг “Ичингдаги ичингдадур” номли фалсафий асаридаги ҳолатлар кўпроқ таъсир кўрсатган.

“Улисс” – “онг оқими” асосига қурилган асарларнинг етук намуналаридан бири экани маълум. “Улисс”да реал ҳаёт эмас, қаҳрамон онгида акс этган турмуш ва дунё кўрсатилганда антик давр ва “Инжил” мотивлари билан қаҳрамон онгида акс этаётган ҳаётнинг алмашилиб, эврилиб кўрсатилиш услуби ҳукмронлик қилади.

Улуғбек Ҳамдамнинг “Исён ва итоат” романидаги “Қуръон” ва Ҳадис мотивларининг асар қаҳрамони тасвири ва тасаввуридаги жараёнлар билан олдинма-кетин ўрин алмашиб ёритилиши “Улисс”да қўлланган услубни ёдга солади.

Ёки Кафканинг “Эврилиш” (“Превращение”) ҳикоясида қаҳрамон уйқудан тургач, ўзини бамисоли улкан суваракдек ҳис этган бир ҳолат тасвири бор. Адиб бу манзарага жуда катта ижтимоий маъно юклайди. Х.Дўстмуҳамедовнинг “Жажман” ҳикоясидаги қаҳрамон эврилиш замирига ва ундан кейинги тасвир манзараларига ҳам худди шундай жиддий ва чуқур ижтимоий маънолар жо бўлади.

Х.Дўстмуҳамедовнинг “Бозор” романига ҳам Кафканинг “Процесс”

романидаги услубнинг айрим қирралари муайян таъсир этгандек кўринади.

Кафка романидаги қатор эврилишларда кўп ўтмай инсоният тарихига кириб келажак мудҳиш ҳодисаларга ишора бор. Ўзбек адаби романидаги айрим эврилишларда ҳам шўро замонининг ўзи ва кўп ўтмай, ундан сўнг содир бўлажак баъзи жиддий жараёнларга ишора бор. Ишоралар рамз асосида курилади.

Китобхонлар новеллалар устаси Уильям Фолкнернинг қатор ҳикоялари унинг романларига таркибий қисм бўлиб кирганини яхши биладилар. Шунга яқин усубда Х.Дўстмуҳамедовнинг “Жажман” ҳикоясидаги қаҳрамон ва унга юкланган ғоя адабнинг “Бозор” роамнига муҳим йўналиш сифатида сингдириб юборилди. Хуршид Дўстмуҳамедов ҳикояларига Акутагава Рюноске ҳикояларининг ҳам таъсирини сезгандек бўламан.

Мифлардан усталик билан фойдаланиш ғарбдаги модернизм оқимининг етакчи хусусиятларидан бири сифатида намоён бўлган эди. Мифларга мурожаат сўнгги босқич аксар ўзбек адаблари ижодида муҳим ўрин эгаллай бошлади. Шу жумладан, Х.Дўстмуҳамедов ва Н.Эшонкул ижодида ҳам.

Назар Эшонқулнинг бу тўпламга кирмай қолган, замирида Искандар Зулқарнайн ҳақидаги ривоят ётувчи “Сивизга воласи” ҳикояси ХХІ аср жаҳон ҳикоячилигининг сара намуналари қаторида туришга ҳақли. Унинг “Маймун етаклаган одам”, “Озод қушлар” каби асарлари ҳам фақат ўзбек ҳикоячилиги эмас, бу жанрнинг кенгроқ миқёсдаги намуналари билан ижобий маънода дадил мусобақалаша олади.

Умуман, ўзбек адабиётидаги классик йўналишдаги ҳикоя жанри Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонкул, Улуғбек Ҳамдам, Исажон Султон ижоди мисолида ўзининг янгиланиш палласига кирди. Бу асарлар мисолида шакл ва поэтика масаласида ўзбек ҳикоялари жанрига ўзгариш рўй берди.

Ўзбек ёзувчилари ижодидан намуналар Америка Қўшма Штатларида инглиз тилида чоп этилаётгани қувонарли ҳолдир, албатта.

Айни вақтда Ўзбекистондаги санъат ва адабиёт ихлосмандлари ҳам АҚШ адабиётига, санъат ва киноматография намуналарига катта эътибор билан қарашларини таъкидлаш ўринли бўлади, деб ҳисоблайман.

Очиғини айтганда Ўзбекистондаги адабиёт ва санъат ихлосмандлари АҚШдаги барча санъат ва адабиёт асарларини қабул қилмайдилар. Отиш, чопиш, ўлдиришлар тўлиб-тошган, ваҳшийликларнинг чек-чегараси кўринмайдиган, “оммабоп” ахлоқий ва миллий тарбияга зарар етказадиган асарлар Ўзбекистон шинавандалари томонидан қабул қилинмай келади. Лекин, масалан, АҚШ санъаткорлари яратган “Спартак” ҳамда “Клеопатра” сингари фильмларни такрор-такрор кўришдан чарчамайдилар.

Ўзбекистон жаҳон адабиётини ўзбек тилига таржима қилиб, ўзида нашр этиш бўйича жаҳондаги энг илғор ўринлардан бирини эгаллайди. Буни тасаввур этишингиз учун, ушбуга аҳамият беринг: Пауло Коэльонинг “Ал кимёгар” асари пайдо бўлганда бирин-кетин, бир вақтнинг ичида уч ўзбек таржимони уни ўзбек тилига ўгирди ва алоҳида-алоҳида китоб ҳолида чоп этди. Жаҳон адабиётининг классиклари қаторида АҚШ ёзувчиларидан Ж.Ф.Купер, Г.Бигар-Стоу, Марк Твен, О’Генри, Т.Драйзер, Ж.Лондон каби классикларнинг асарлари бир неча нашрларда юз-юз минглаб нусхаларда чоп этилгани ҳам бунга далил бўла олади.

АҚШ адибларига ўзбек китобхони катта ҳурмат ва қизиқиш билан қарашига яна бир мисол келтириш мумкин. Мустақиллик давридан бошлаб Ўзбекистонда жаҳон адабиёти намуналарини ўзбек тилига ўгириб чоп этадиган махсус “Жаҳон адабиёти” журнали чиқа бошлади. Биргина шу журналнинг 6-7 йилдаги сонида АҚШ адибларидан: Дэвид Вейс, Рейн Брэдбери, Э.С.Гардне, Олвин Тофлер, Э.Сигал, Стенли Гарднер, Роберт Блох, Марио Пьюзо, Айзен Азимов, Ю.О’нил ва бошқаларнинг роман, қисса, драма, ҳикоялари чоп этилган. Уолт Уитлин ва Ҳенри Лонгфеллонинг шеърлари босилган. АҚШ шоирлари билан кўп мақтанолмайди, насри зўр, шунинг учун Ўзбекистонда америка шеърлятидан кўра насри машҳурроқ.

Ушбу тўпламда ҳикояларини ўқийдиганингиз адиблар фаолиятида ҳам

таржима катта ўрин тутишини айтиш ўринли. Чунончи, Абдулла Қаҳҳор рус Л.Н.Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” эпопеясини, Н.Эшонкул америкалик А.Хейлининг “Оқшом хабарлари” романи ва А.Камюнинг “Исён ва санъат” мақоласини, Хуршид Дўстмуҳаммад эса, япон Акутагава Рюноске ҳикояларини ўзбекчалаштирган.

Кези келганда тўпламдаги ҳикояларни инглиз тилига ўгирган таржимонлари ҳақида ҳам қисқача маълумот бериб ўтиш ўринли бўлади, деб ҳисоблайман. Уларнинг барчаси, бевосита шу соҳа билан боғлиқ мутахассислардир.

З.Мирзаева Америкада ўзбек жаҳид адабиётининг ўрганилиши ҳақида номзодлик диссертациясини ёклаган, ҳозир докторлик ишини ҳимоя қилиш арафасида, бу йўналишда қатор монографиялари, ўнлаб мақолалари эълон қилинган. АҚШда илмий сафарда бўлиб, тажрибалар орттирган. Ҳиндистон, Германия каби қатор мамлакатлардаги анжуманларда маърузалар билан иштирок этган.

Шухрат Сатторов Ўзбекистондаги жаҳон тиллари университетининг инглиз тили бўлими магистрлигини битирган. Ҳиндистонда Дехли университетида магистрлик таҳсилини олган. Шу ерда жаҳонга машҳур Пауло Коэло билан танишган. Кейинчалик унинг ..... Порбунел (?) романини инглиз тилидан ўзбек тилига ўгириб, Тошкентда нашр этди. Таржималарни амалга оширишда АҚШлик Анна Олдфилднинг хизматлари катта. Анна – доктор, Нью-Йоркдаги таълим муассасаларидан бирида туркий тиллар бўйича мутахассис, таржимон.

Мичиган университетининг докторанти, ўзбек модерн шеърляти бўйича докторлик ишини тугатиш арафасида турган Рейчл Харрелнинг ҳикоялар таржимасига қўшган ҳиссасини алоҳида таъкидлаш керак. Унинг ўзбек шоирлари: Рауф Парфи, Фахриёр, Баҳром Рўзимуҳаммад, Гўзал бегим ва бошқалар ижодидан намуналарни инглиз тилига ўгиришда орттирган тажрибаси мазкур тўпламнинг юзага чиқишида жиддий асқотди.

АҚШлик бу ёш олимларнинг иккови ҳам Ўзбекистонда бир неча бор

бўлган. Бу юрт муҳити билан яқиндан танишув ёш ижодкорлар билан ўрнатилган ижодий алоқалар таржима сифатига таъсир кўрсатмай қолмади, албатта.

Ушбу тўпламдаги таржималар мутаржим, англизшунос, проф. олим Қосимжон Маъмуров раҳбарлигида амалга оширилди. Унинг Англия ва АҚШдаги хизмат сафарларида эгаллаган билими касбдош дўстларига ёрдам беришда муҳим рол ўйнади.

Таржималар сифати ҳамда асарларга баҳо бериш эса, энди буёғига сизнинг ҳукмингизга ҳавола, азиз китобхон.

Китобнинг АҚШдаги Индиана штатида чоп этилишида ҳам асосли бир мантиқ бор дейиш мумкин.

Зеро, Индиана университети АҚШ ва Ўзбекистон аро илмий, адабий алоқаларни ўрнатишда узоқ йиллардан буён самарали ишларни амалга ошириб келаётган халқаро миқёсдаги марказлардан бири ҳисобланади. Тўғри, Вашингтон ва Сиэтлдаги машҳур олимлар Э.Оллворт ва И.Циртаутас ҳам ўзбек адабиётини тадқиқ ва тарғиб этиш бўйича салмоқли ишларни амалга оширганлар. Индиана университетида эса, умуман Ўзбекистонни, унинг тарихи, тили, адабиёти, ўтмиши ва бугунини ўрганиш, бу борада кадрлар тайёрлаш бўйича узоқ йиллардан буён системали равишда иш олиб борилади. Э.Оллворт, Э.Циртаутас каби Д.Синор, Ю.Брейиль, Д.Девиз каби олимларнинг бу йўналишдаги тадқиқотлари жаҳон шарқшунослари томонидан эътироф этилган.

Индиана университети ҳали шўролар мамлакати қуламасданоқ, шундай бўлиши мумкинлигини тасаввур этган ва мустақилликка эришгач, Марказий Осиёнинг пешқадам жумҳуриятларидан бири бўлган Ўзбекистон билан унинг адабиётини, тарихини, тилини яқиндан биладиган ходимлар орқали алоқа боғлаш эффеқтли бўлажагини назарда тутиб, шундай мутахассислар тайёрлашга XX аср ўрталаридан бошлаб алоҳида эътибор билан қараган марказлардан, атто “Ўзбек тили грамматикаси” каби китобларни англиз тилида яратган мамлакатдир. Келажакни шу тарзда кўриш салоҳиятини

намойиш этаолган марказлардан яна бири Япониянинг Киота шаҳрида “Ўзбек тили грамматикаси” китобини япон тилида нашр этган университет эди. Мазкур китоб Америкада ўнга яқин ўзбек ёзувчиси ижодидан намуналар жаъмланиб, инглиз тилида нашр этилаётган дастлабки тажрибадир. Ҳикоя муаллифлари ўз асарлари мукамаллигига даъвл қилмаганларидек, мутаржимлар ҳам бу асарлар таржимасида айрим етишмовчилар бўлиши мумкинлигини инкор этмайдилар ва бу борадаги сизнинг фикрларингиз, мулоҳазаларингизга муҳтож эканликларини билдирадилар.

Талабчан китобхонларга бу ҳикоялар, уларнинг таржимаси маъқул келар, кимларнингдир кўнглига ўтиришмас, бу табиий, албатта. Лекин бир нарсa муҳим, америкалик китобхон илк бор, яхлит раившда ўнга яқин ўзбек ёзувчилари – ҳикоянавислари ижодидаги намуналар билан инглиз тилида танишади, улардан баҳра олади.

Агар бу дастлабки тажриба ўзини оқласа, келгусида ўзбек адибларининг янги-янги намуналарини инглиз тилига ўтириш бу китобни тайёрлаган мутахассисларнинг олдида масъулиятли ва шарафли янги бир вазифа бўлиб туради. Муносиб баҳога сазовор бўла олувчи шеърлар, ҳикоя, қиссалар ва романлар эса, ўзбек адабиётида оз эмас, азиз китобхон.

Ижодий ҳамкорлигимизга ва бир-биримизни тўғри тушунишимизга Аллоҳнинг ўзи мадад берсин ва бу йўлда бадий адабиёт деб аталмиш маъво барчамизга куч-қувват бағишласин.

“НОЗИК ТУЙҒУЛАРНИНГ БАДИЙ ҲАҚИҚАТИ...”

Ижод аҳли, хусусан, шоир зотининг феълида, деярли, беистисно равишда икки қисмдан ташкил топувчи бир хусусият бўлади.

Шеър ёзилиб, қайта-қайта ишланиб, маъқул ҳолга келиши биланок шоир уни имкони борича тезроқ матбуотга узатишни истайди. Гатеза-журналларда босилган шеърлар, босилмаганлари билан қўшилиб, муайян ҳажмга етгач, энди уларни бир тўплам ҳолида кўрмоқ истаги туғилади. Қалбида мана шу орзулар кабутар палапонидек типирчилаб турмаган шоир йўқ ҳисоби.

Ижобий маънодаги бундай бесабрлик шоир аҳлининг кўнглида доимий меҳмон.

Ҳаёт шундай ранг-барангки, бу ёзилмаган қонуннинг бузилиш ҳолатлари ҳам бўлар экан. Матбуотда талайгина шеърлари чиққан бўлишига қарамай, уларни китобча ҳолида – тўплам ҳолида чиқаришга кўп ҳам ошиқмайдиган ва, ҳатто, ўнлаб йиллар мобайнида сабр-тоқат билан бу борадаги истакларини тизгинлаб юра оладиган шоирлар ҳам бўлар экан.

Бу мулоҳазаларни назаридан ўтказаятган киши ҳаёлига бир фикр келганини сезиб турибман.

Шеърлари бўш-баёв бўлганидан кейин, ўзига ҳурмат билан қараган шоир, албатта, шундай қилади-да, деган фикр ҳаёлингиздан ўтган бўлса, ажаб эмас. Мен ҳам, аслида, шу нуқтаи назардаман.

Лекин, жамланиб қолган шеърларнинг кўпи шоирнинг дастлабки тўплами учунгина гўзал бўлиб қолмай, уларнинг аксари бугунги талабчан шеърхонлар томонидан ҳам меҳр билан кутиб олинадиган даражада бўлсачи?

Шундай эса, бу шеърларнинг муаллифи ўзига ниҳоятда талабчан бўлади. Гўзал сабр-бардош эгаси бўлади, ўзи ва ўз меҳнатига, умуман, сўз санъати деган хилқатга жиддий масъулият билан қараган бўлади, яна нима дейиш мумкин. Сизнинг ҳаёлингиздан ўтган бу фикр менинг тахайюлимда

ҳам жонланиб турибди.

Дурдона Худойберганованинг биринчи шеърий тўплами – “Сўзга айланган юрак” (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, Тошкент, 2013. 56-бет) номли китобчасини ўқиб чиқиб, шу мулоҳазалар бошимдан ўтди. Тўплам беш-ўн йил эмас, ҳатто, йигирма йил аввал ҳам эмас, аслан ўттиз-ўттиз беш йиллар аввал ёзилган шеърлардан ташкил топган. Лекин шу ўринда: бошловчи муаллиф бир ёқда турсин, ҳатто, тажрибали ва айрим каттагина шоирнинг ҳам бу қадар олисликда яратилган шеърлари бугунги кўпдан-кўп турланиш ва товланишларда, дунёқараш ва туйғулар оламида, бозор иқтисоди шароитларида ўзгариб, янгиланиб бораётган шеърхон талабларига жавоб бера оладими, деган иштибоҳ туғилиши табиийдир.

Тўпламдаги аксар шеърлар шундай талабларга жавоб беради, деб дадил айтиш мумкин. Китобчадаги асарларни ўқиб чиқсангиз бунга ишонч ҳосил қиласиз. Ана шу ишончга умид билдириш учун “Сўзга айланган юрак”даги шеърларга назар ташлайлик.

Дурдонанинг бу шеърлари, юқорида айтганимиздек, кўп йиллар аввал “Ёшлик”, “Саодат” журналларида, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида эълон қилинган. Уларга меҳри тушган улкан шоиримиз Асқад Мухтор ўша вақтда матбуотда ёш шоирага “оқ йўл” тилагани бежиз эмас. “Дурдонада шеърий образлилик, баъзан илғаб олиш қийин бўлган нозик туйғуларнинг бадиий ҳақиқати шаклланиб келяпти” деган Асқад Мухтор Дурдона изланишларидаги асосий ва муҳим хусусиятни кўрсатган эди .

Тўпламга чиройли сўзбоши ёзган филология фанлари доктори, профессор Иброҳим Ҳаққулов устоз фикрларига хайрихоҳлик билдирган ҳолда, уларни янада бойитади ҳамда шоиранинг “Қўлларимда типирлар Сўзга айланган юрак” мисрасидаги поэтик теранликка алоҳида урғу беради.

Мисрадаги “Сўз”ни кичик ҳарф ҳолатида ўқиб кўринг. Энди унинг катта ҳарф билан ёзилганини ҳис этиб ўқинг-чи. Қалбингизда бир-биридан фарқли, бошқа-бошқа ҳолатлар юзага келганини ҳис этасиз.

Шеърларнинг кўпи муаллифнинг талабалик йилларида ва, ҳатто, ундан бирмунча аввалроқ ёзилган.

Тўплам “Қадим сўзлар нафаси” шеъри билан очилади. Бу шеърни ўқиб, Ватан деган тушунча, Миллат деган туйғу нафақат манзил ва макон, қондош ва жондош Инсонда, балки уларга алоқадор бўлган Сўз оламида, уларни жамлаган китоб бағрида ҳам жо бўлиши мумкинлигига ишонч ҳосил қиласиз. Ёки бошқача айтганда, шоира ўз асари орқали Ватан ва миллат тушунчаларини англаш, ҳис этишдаги ана шундай янги қирраларни кашф этаётгандек бўлади.

Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарини кўпчилигимиз яхши биламиз. Дурдона эса “Қадим сўзлар нафаси” шеърида ёзади:

Нондай азиз ва қадим
Туркий бобом сўзи бу.
Тўқсон алпнинг энаси –
Туркий момом сўзи бу.
Сўнакўлдан учар ғоз,
Чарх уради қарлуғоч.
Кошғарий “Девон”ида
Гулга киради оғоч.

Эътибор беринг-а, халқ оғаки ижоди, дostonлар йўлидан танланган бу оҳанг шеърда услуб даражасига кўтарилади ва асар поэтикасига монанд мазмун зухурротида ўқувчи қалбида ғурур уйғотади.

Шу ўринда энди шоиранинг ўзи ҳақида ҳам икки оғиз гапириб ўтиш ўринли бўлади. Дурдона Кошғарий “Девон”ини бу қадар нозик ва гўзал ҳис этиши бежиз эмас.

Миллий университетнинг филология факультетида ўқиган Дурдона қалбидаги шеъриятга муҳаббатдан, чамаси, тилшуносликка бўлган меҳр устунроқ келди. Талабаликдан сўнг жиддий равишда фаннинг шу соҳаси билан шуғуллана бошлади. Аспирантурада, докторантурада таҳсил олди. Диссертация ёқлади. Бир қатор илмий тадқиқотлар эълон қилди. Юқоридаги

“Қадим сўзлар нафаси” тилимизга, тилшуносликка нозик меҳрининг натижалари ҳамдир. Дурдона бу тўпламини узоқ йиллар мобайнида нашр этишга шошилмаганининг сирлари балки шундандир. Ўзига ўта талабчанлик билан ҳаётининг катта бир босқичидаги илмга иштиёқ, назаримизда, бадиий изланишлардан устунроқ келди.

Лекин илмий қизиқиш нечоғлик кучли бўлмасин, бадиий сўзга муҳаббатни, агар у ҳақиқий бўлса, батамом сўндира олмас экан. Қўлингиздаги “Сўзга айланган юрак” бунинг далилидир. Ундаги шеърлар ҳам.

Усмон Носирнинг китобига бағишланган Дурдонанинг шеърига назар ташлайлик:

Бу – сўзлармас, лахча чўғ
Сув дуч келса сўнмаган.
Бу – сўзлармас, тошқин сел
Қирғоқларга кўнмаган.
Қўлларимни китобмас,
Куйдирар чанқоқ тилак.
Қўлларимда типирлар
Сўзга айланган юрак.

Усмон Носирга бағишланган шеърлар оз эмас. Лекин унинг асарлари тобига бағишланган шеърлар ичида бу – энг гўзалларидан бири бўлса керак, деб ўйлайман. Шеър – ҳаётдан ниҳоятда ёш ва эрта кетган буюк шоир қалби, табиати, ижодининг моҳияти, ҳарорати, пафосига ҳамоҳанглиги билан ажралиб туради.

“Замин қолиб кетди пастликда” деб бошланадиган шеърида табиат, инсон, туйғу, ҳаракат, орзу ва яшаш қадрининг ажиб бир уйғунликдаги тасвирини кўрсак, “Тақдирми бу – муҳаббатнинг теварагида” деб бошланадиган шеърда инсон қалбида кечиши мумкин бўлган мураккаб туйғуларнинг ниҳоятда нозик ҳолат ва нидоларига ва, энг асосийси, уларнинг шиддатли ва теран янги тасвир ва талқинларига дуч келамизки, улар нозик

дидли шеърхонни бефарқ қолдирмайди. Шеърни мутолаа қилгач уни қайта-қайта ўқигингиз келаётганини пайқаб қоласиз.

Тақдирми бу – муҳаббатнинг теварагида.
Айланамиз икки оташ сайёра мисол.
На ҳижронни туйиб бўлгай бу сукут аро,
На қалбларга умид солгай сеҳрли висол.
Юрагингда ўртанади бир ҳис яширин,
Жим ёнаман ҳароратга беролмасдан дош.
Бу ҳолатнинг англаб бизга ноаён сирин,
Ўртамизда куйиб борар ягона қуёш.
Бу не ҳиским, на висолга этолгай журъат,
Бу не ҳиским, на бош эггай аччиқ фироққа.
Қуёш сари йўлатмайди сирли бир қудрат,
Бош олиб ҳам кетолмасмиз лекин йироққа.

Дурдонанинг бир қатор шеърларидан кичик-кичик мисоллар келтириб улар ҳақда тасаввур бериш ҳам мумкин эди. Лекин бу йўл шоиранинг айрим шеърлари ҳақида узук-юлуқгина тасаввур қолдириши мумкин, деган ўйдан келиб чиқиб, унинг бир лирик шеъри ҳақида тўлиқ тасаввур бериш учун уни яхлит келтириш ўринли кўринади. Зотан, баъзида айрим-айрим бўлақлардан кўра бир бутун ҳолда назарга ташланаётган нарса, мулоҳаза юритилаётган ҳодиса тўқисроқ тасаввур беради. Шеърият ҳам бундан мустасно эмас.

Мана, Дурдонанинг 1981 йилда ёзган шеърларидан яна бири. Унда шоира оламни, заминни, одамни, тубан туйғулар-у олий ниятларни, Ўзбекистон ва Мувозанат деган тушунчалар остидаги эврилишларни бир фокусга тўплаб шеърий шакл имкони доирасида акс эттиришга ҳаракат қилади. Бу мақсадни амалга ошириш осон эмас, у муаллифдан поэтик тасаввурдан ташқари фалсафий идрок таманнолари ва топқирлигини талаб этадики, ёш шоира ўз олдига қўйган мақсади даражасида бунга эриша олади ҳам:

Чексиз зулмат аро митти чироқдай
Балки миллиард йиллар олмасдан ҳеч тин –

Кезиб юрган улкан жисмлар аро
Собит мувозанат – энг олий ҳоким.
Олам айланади. Замин айланар
Тинимсиз борлиқнинг чархпалагида.
Одамлар айланар – ким ўзгаларнинг,
Ким фақат ўзининг теварагида.
Тубан туйғулардан баланд турмоққа
Инсонга етишмас гоҳида сабот
То қалқиб тураркан мувозанатда
Ҳақиқат элчиси – буюк Ётиқод...

XX асрнинг 20-30-йилларида юксак патетик оҳангларда, чорловчи, даъват этувчи, Инсон шахсиятининг олам тақдирида ўйновчи ролини таъкидловчи шеърлар ёзилувчи эди. Ўз даври учун муайян рол ўйнаган бу руҳдаги шеърлар кейинчалик Нозим Ҳикмат, Пабло Неруда, Муин Бсису шеърларида баланд оҳангларда жаранглаб турди. Кўпроқ баландпарвозлик билан йўғрилгандек кўрингани учунми, ёки янги замон ва капиталистик жамиятнинг равнақи ҳамда социалистик тузумнинг ичдан таназзули туфайлими, шеърятдаги бу оҳанг, бу йўсин ва услуб XX асрнинг 80-йиллари арафасига келиб бирмунча сусайди.

Дурдона Худойберганова 80-йиллар аввалида ана шу даврнинг кўтаринки патетик шеъряти таъсирида бўлганми ёхуд ўзининг юксак гражданлик руҳиятини шу услубда акс эттиришни маъқул кўрганми, юқоридаги шеърда давр поэзиясининг ана шу оҳангларига мурожаат этади ва, назаримизда, нидолари бирмунча баландпарвоз туюлса-да, унинг ёзганлари қалбимизда акс-садо ярата олади:

Худбин манфаатлар, биқик истаклар,
Чекининг! Очилсин кенг ҳаётга йўл.
Юрагим, заминнинг дардкаши бўлгин,
Юрагим, дунёнинг қўшиғига тўл.
Майлига, қуюндек айланса ҳам бош,

Дилда собит бўлсин лекин шу тилак.

Вужуд куррасига Ер ўқи мисол

Мен ўз юрагимни қўймоғим керак.

Дурдонанинг айрим шеърларида Абдулла Орипов, Рауф Парфи шеърларининг яққол таъсирини, уларга эргашишни сезмаслик мумкин эмас. Тўғри, таъсир ва ўрганиш ёмон эмас. Лекин ўрганиш ва таъсир йўлидан ўз сўқмоғини топа билиш бадий ижоддаги муҳим масаладир. Дурдона ҳам доимо ана шу сўқмоғини топишга ҳаракат қилиши кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам учирма қилаётган шеърлари турналардек баҳор кутган тарафга парвоз қилишларини хоҳлайди. Бу турналар қуёш нурларига арғимчоқ солиб қанотларида қўшиқ олиб келишини орзу қилади.

“Сўзга айланган юрак” тўпламида катта ҳарорат билан ёзилган шеърлар қаторида тафти бирмунча оддийроқ бўлганлари ҳам йўқ эмас. Хусусан, “Осмонни уйғотаман”, “Қушлар кўкда оҳ урарлар”, “Манзара”, “Тегрангда не – япроқ мисоли...” каби шеърлар ана шундай таассурот қолдиради. Китобда, шунингдек инсоннинг нозик ҳис-туйғуларини куйлашга ҳаракат қилинганлари билан, бу туйғулардаги мураккаб талотумлари аро адашиб қолгандек туюлувчи, натижада, бирмунча мубҳам таассурот қолдирадиган шеърлар ҳам бор. “Ўткинчи, ҳаммаси ўткинчи” шеъри ҳақида шундай дейиш мумкин.

Мен катта бўлганда ўзимнинг

Устимдан кулмай деб

Воз кечдим... юракдан –

дейди шоира шеърларидан бирида.

Тўғри, умуман шеър ҳам, шунингдек ушбу мисралар ҳам шартлилик асосига қурилганини сезмаслик мумкин эмас. Лекин, бундан қатъий назар, шеър, моҳиятан кўпроқ мубҳамлик таъассурида қолиб кетаётгандек туюлади.

Лекин “Сўзга айланган юрак” тўпламининг залворли қисмини бундай шеърлар эмас, юрагингизга “жиз” этиб тегадиган ва кўнгил кўзларини очадиган шеърлар ташкил этадики, бу ҳол тўпламни наинки муаллиф, балки

умуман бугунги шеъриятимиздаги изланишларнинг гўзал намуналари каторига қўйишга асос беради.

Дурдона Худойберганова ҳозир республикамиздаги фаол, таниқли тилшунос олималардан бири. Бу олимага эга бўлиб тилшунослигимиз нима топганини мен аниқ айтолмайман, бу мендан кўра мутахассисларга яхшироқ маълум. Лекин ушбу тўпламдаги бундан 30-35 йил аввал ёзилган шеърларни ўқиб ва шу ўтган вақт мобайнида агар мазкур йўналишдаги ижод ришталари узилиброқ қолган бўлса, бугунги янги йўналишдаги шеъриятимиз эътироф этса арзигулик изланувчан шоирани йўқотган бўлади, деб хулоса чиқариш мумкин.

Шу маънода шеърят ихлосмандлари Дурдона Худойберганованинг янги шеърларини, янги тўпламларини кутиб қолишга ҳақлидир, деб ўйлайман.

ЖУРЪАТ САМАРАЛАРИ ЁХУД

ОЛИС БИЛАН ЯҚИНЛИК

*(3.Мирзаеванинг "XX аср ўзбек адабиётининг Амеркада ўрганилиши"
монографиясига сўзбоши)*

Бундан қарийб минг йил аввал Абу Райҳон Беруний ўзининг «Ҳиндистон» ҳамда «Ал-Қонун ал-Масъудий» номли асарларида ер юзининг нарига томонида яхлит бир қуруқлик бўлиши керак деган фаразни илгари сурганди. Бугун Ўзбекистон мустақил давлат сифатида Америка қитъаси мамлакатлари, хусусан, АҚШ билан қатор ижтимоий-иқтисодий, илмий-иждодий масалаларда мустаҳкам ва самарали ҳамкорлик қилмоқда. Қўлингиздаги китоб илмий соҳадаги ҳамкорлик самараларидан биридир.

Бугунга келиб Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий равижи жаҳон ҳамжамияти эътиборини тобора кўпроқ ўзига жалб этаётганини яхши биламиз. Ҳуш, бу борада бадиий адабиёт, унинг ажралмас қисми бўлган адабий танқид, адабиётшуносликда аҳвол қандай? Бу соҳа XX аср мобайнида қандай йўлни босиб ўтди, қанақа ютуқларга эришди? Жаҳон майдонида қайси хусусиятлари билан ўзлигини намоён эта олди? У ҳақда хорижлик мутахассислар нима дейишмоқда? Умуман, хориж олимларининг бу ҳақдаги ўзига хос қарашлари билан ўз тадқиқотларимиз орасидаги муштарак ва фарқли жиҳатлар нималарда кўринади?

Бу каби саволларга жавоб топишнинг ўзи бўлмайди. Зеро, улар ўзбек адабиётининг жаҳон адабиётида тутган ўрнини кўрсатиб беради.

XX аср ўзбек адабиёти босиб ўтган ўзига хос ва мураккаб йўл хорижлик адабиётшуносларнинг эътиборидан четда қолгани йўқ. Бу адабиёт Германия, Франция, Англия, Туркия, Япония каби мамлакатлар мутахассислари томонидан тадқиқ этилди. Айниқса, америкалик олимлар ўтган асрда яратилган асарларимизни мунтазам ўрганиб келишади.

Китоб муаллифи ёш, умидли ва изланувчан олима. Лекин уни бу йўлга эндигина қадам қўяётган мутахассис деб бўлмайди. Адабиётшуносликнинг мазкур

йўналиши билан қизиқувчилар Зулхумор Мирзаеванинг юртимиз ва хорижий нашрларда чоп этилган ўнлаб мақолаларидан яхши хабардор. «XX аср ўзбек адабиётининг Америкада ўрганилиши» номли биринчи китоби чоп этилганига эса тўрт-беш йил бўлди. «Денгизу уммон оша» деб аталган рисоласи ҳам мутахассислар томонидан илиқ кутиб олинган. Ўзбек адабиётининг Америкадаги тадқиқига бағишланган китобга АҚШнинг таниқли олимлари махсус тақриз ёзиб, ижобий фикрлар билдиришган.

Масалан, бугунги кунда кўплаб илмий тадқиқотлари билан нафақат АҚШ, балки бутун Ғарбда машҳур бўлган хорижий олимлар тақризларида қуйидаги эътирофни кўриш мумкин: «... собиқ совет даврида илмий жамоатчилик эътиборини тортган яхши тадқиқотлар академик маданиятнинг энг муҳим қисми саналган. Теран ақл ва идрок асосига қурилган бу каби изланишлар янги давр илмий ҳаётида ҳам муҳим ҳодиса сифатида жамоатчиликнинг диққат-эътиборида бўлиб, турли хил эътирофларга сазовор бўлмоқда. Зулхумор Мирзаева қаламига мансуб «XX аср ўзбек адабиётининг Америкада ўрганилиши» номли китобни ҳам мана шу анъаналарнинг давоми сифатида кўрсатиш мумкин... Бундай махсус тадқиқот шу вақтгача деярли яратилмаган эди. Айни ўринда ушбу изланишнинг тафаккури ва дунёқараши маълум даражада бир-биридан узоқ бўлган икки олам¹ илмини туташтирувчи кўприк эканини алоҳида таъкидламоқ, зарур».²

Қўлингиздаги китоб юқоридаги тадқиқотнинг узвий давомидир. Биринчи китобда асосан ўзбек жаид адабиётининг америкалик³ мутахассислар томонидан тадқиқ этилиши ва таржима борасидаги муаммоларга эътибор қаратилган бўлса, иккинчи китобда мавзу, муаммолар ва давр янада кенгрок олинган. Унда муаллиф яхлит XX аср ўзбек адабиётининг америкалик мутахассислар томонидан ўрганилишини тадқиқ, этишга интилади; бу жараёндаги етакчи тамойилларни, уларнинг ўзгариши ва такомиллини ёритишга ҳаракат қилади; масала, адиб ва асарларга муносабатдаги плуралистик ёндашувларни таҳлил этади, чоғиштиради; кези келганда дам хорижлик мутахассислар, дам ўз олимларимиз билан дадил баҳсга киришади. Бу баҳслар,

уйлаймизки, ўқувчини ҳам бефарқ қолдирмайди.

Китобда ҳар қандай мафкурадан холи илмий мезонларга таянишга интилиш кузатилади. Умуман, китоб мақсадга аниқ илмий муаммолар нуқтаи назаридан ёндашилгани, шунингдек, тадқиқот мундарижаси ва композициясини қуришда нафақат муайян хронология, балки илмий-назарий синкретизм асосига эътибор берилгани билан ҳам аҳамиятлидир. Тадқиқотларнинг ижтимоий-мафкуравий характери ва танқидий тафаккур талқинида асарларнинг поэтик янгилиниши масалаларидан эстетик идеал ва интеллектуал қаҳрамон, рамзий-мажозий образлар тадқиқи сингари муаммолар томон силжиб борилиши муаллифнинг ўз олдига қўйган мақсадларни фақат тарихий аспектдан эмас, балки адабий-назарий масалалар нуқтаи назаридан ҳам ёритишга ҳаракат қилганини кўрсатади.

Тадқиқот айрим кусурлардан ҳам холи эмас. Чунончи, баъзан асосий муаммолардан бирмунча чалғиш, бир масаладан иккинчисига тез ўтиб кетиш ҳолатлари кўзга ташланади. Америкалик олимларнинг XX аср ўзбек адабиётида кечган аёвсиз курашлар ҳақидаги фикрлари етарлича очилмай қолган ўринлар ҳам йуқ эмас.

XX аср ўзбек адабиёти - Бехбудий, Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Қаҳҳор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Шукур Холмирзаев, Рауф Парфи, Муҳаммад Али, Тоғай Мурод, Муҳаммад Юсуф, **Ҳалима** Худойбердиева каби кўплаб ёзувчию шоирлар ижодини қамраб олган, ранг-баранг палитра, турфа услубли катта адабиёт. Тадқиқотда ана шу адабиётнинг жаҳон адабиёти контекстидаги ўрни, жанрлар ва услублар тақомили, миллий узига хослик ва маҳорат масалалари хусусида америкалик мутахассисларнинг фикри қандай экани тўғрисида ҳам аниқроқ жавоб топганимизда янада яхши бўлур эди.

Ким билсин, эҳтимол, бир тадқиқот доирасида буларнинг барчасига эътибор берилиши ишни обзор (шарҳ) характериға солиб қуйиши мумкин деган андиша туфайли муаллиф ишни ҳозиргидек шакллантиришни маъқул кўргандир. Ёки бу масалаларни чуқурроқ ўрганиш лозимлигини инобатга олиб уни кейинги

тадқиқотларига қолдиргандир. Нима булса-да, китоб шу ҳолатида ҳам мутахассислар ва адабиёт ихлосмандларига манзур бўлишига ишонамиз.

“АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ИСТИҚЛОЛ АДАБИЁТШУНОСЛИГИ КЎЗГУСИДА” ЁХУД ҚАҲҲОРШУНОСЛИКДАГИ ЯНГИ САМАРАЛАР

*(М.Қўчқорованинг “Абдулла Қаҳҳор истиқлол адабиётшунослиги
кўзгусида” монографиясига сўзбоши)*

Матншунослик адабиётшуносликнинг муҳим соҳаларидан бири. Бу борада мумтоз адабиётимиз намуналарини ўрганиш бўйича салмоқлигина тажрибага эгамиз. Атоқли олимларимиз Порсоҳон Шамсиев, Ҳамид Сулаймонов томонидан Алишер Навоий асарларининг мўътабар нашрларини тайёрлаш юзасидан омалга оширилган ишлар янги авлод матншуносларимизга ўзига хос мактаб вазифасини ўтаб келмоқда. Йигирма жилдлик Навоий асарларининг нашри эса бу даҳо шоир ва мутаффакир ижодини яхлит равишда баҳравар ва баҳраманд этишдан ташқари, кенг ва чуқур билимли матншунос олимларимиз плеядаси етишиб чиққанига ҳам ёрқин далилдир.

Ҳ.Ҳ.Ниёзий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳ.Олимжон асарарининг мукаммал нашрлари ҳам бугун адабиётшунослигимизнинг жиддий ютуқларидир. Улар, аynи вақтда бу соҳада олдимизда турган долзарб вазифалар ҳамда истиқболдаги мақсадаларимизга зарур йўналишлар ҳам бера олади.

Матншуносликнинг юқорида эътиро этилган изланишлари доирасига кирувчи яна бир муҳим қирраси бор. Бу матннинг муаллиф томонидан амалга оширилган турли вариантларини, таҳрир ва нашр натижасида рўй берган айрим ўзгаришларни, янги нашрларга ёзувчи томонидан киритилган жиддий ва жузъий янгиликларни аниқлаш ва ўрганиш натижасида санъаткор ижодий лабораториясига кириш ва бу лабораториядаги ўзига хосликларни, маҳорат такомиллашуви, бу ўзгаришнинг сабаб ва омилларини аниқлаш, дунёқарашидаги янгиланув ёки қаҳрамонга муносабатдаги ёндошувларнинг турли томони силкиниш каби жараёнлар ўрганишдан иборатдир.

Матншуносликнинг мумтоз адабиётимиз намуналарининг илмий-танқидий ўрганиш, ҳамда XX асрдаги улкан адибларимизнинг мукаммал

асарлар куллийтини чоп этиш борасидаги айтилганидек, қатор натижаларга эгамиз, бироқ ёзувчининг ижодий лабораториясини ўрганиш нуктаи назаридан амалга оширилган Раҳмон Қўчқорнинг А.Қаҳҳор “Сароб”ига бағишланган ишлар, афсуски, деярли йўқ ҳисоби. Ҳолбуки, бундай ишларнинг юзага келиши адибларимиз ҳаёти ва ижодидаги нозик нуқталар, маҳоратининг ўзига хосликлари ҳақида янгидан-янги, бир-биридан гўзал маълумотларга эга бўлишимиздан ташқари, умуман, адибларимиз, адабиётимиз салмоғи ва таъсирининг янада оммалашуви, ёзувчиликнинг сир-синуотлари билан яқиндан таншувда муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Марҳабо Қўчқорованинг қўлингиздаги “Абдулла Қаҳҳор истиқлол адабиётшунослиги кўзгусида” номли китоби адабиётшунослигимизда кам ишланган йўналиш ёзувчи ижодий лабораториясини ўрганишга бағишланган.

XX аср ўзбек адиблари ичида энг кўп тадқиқотлар, фикр-таҳлиллар, китоб ва мақолалар ёзилган адиблардан бири Абдулла Қаҳҳор бўлса, ажаб эмас. Шунга қарамай, эътибор берингки, Абдулла Қаҳҳор ижодини ўрганиш бўйича, умуман, адиб ижодий лабораториясини очиш жиҳатидан у ёки бу асарнинг дунёга келишидаги муаммоларнинг изланиш жараёнида тадқиқ ва таҳлил этиш жиҳатидан жиддий бир янги илмий асар деб баҳоланишга муносибдир.

Марҳабо Қўчқорова китобида, асосан, Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўтмишдан эртаклар” қиссасининг яратилиш тарихига, асар кўлёзмаларининг турли вариантларидаги фарқларга, бу фарқларни келтириб чиқарган омилларга, мақсадни юзага чиқаришда қўлланган маҳорат сирларини очишга қаратса-да, фақат матн доирасида қолиш билан чекланмайди. Бу масалаларини олима ёзувчи биографияси – таржимаи ҳолидаги жараёнлар, маълумотлар билан чамбарчас боғланишда ёритишга ҳаракат қилади ва жуда тўғри қилади. Зеро, санъаткорнинг бадиий лабораториясини, унинг маҳорат сирларини очишдаги энг мақбул, оптимал ва ўзини оқловчи методлардан бири автобиографик ижодий методдир. “Ўтмишдан эртаклар”нинг ўзи, авваломбор ёзувчи ҳаётига – болалиги,

ёшлиги акс этган автобиографик асардир. Асарнинг бу жанр турида эканлиги тадқиқот ижодий методи учун ярашадигина эмас, шу услубга мурожаат этишни қатъий талаб қилади ва муаллиф амал қилиши тўғри бўлган, ҳамда изланишларининг муваффақиятини белгилаган.

Шуниси ҳам борки, “Ўтмишдан эртақлар” ҳақида ёзилган тадқиқот ва мақолалар оз эмас. Улар ичида ижодий лабораторияга назар ташлашга ҳаракат қилинганлари ҳам йўқ эмас. Бироқ уларда бу масалага ўқтин-ўқтингина, айрим масалаларга муносабат билдириш юзасидангина ёндошилади. Марҳабо Қўчқорова тадқиқотида ижодий лаборатория масаласига буткул ва тизимли равишда ёндошади. Ўзигача ёзган салафлар қарашларини деярли такрорламасликка ҳаракат қилади, улар билан баҳс ёки мунозарага киришган ҳолдагина қиссадаги у ёки бу манзаралар такроран майдонга тушиши мумкин, холос.

Тадқиқотда муаллифнинг ўзи мақсад қилиб қўйганидек, қиссадаги бадиий қатламлар ва тарихий фактларга, улардаги тафсилотлар орқали ёзувчининг қатор асарлари, хусусан, ҳикояларидаги сюжетлар, образлар, характерларнинг реал ҳаётга заминини, қаҳрамонларнинг прототиplarини аниқлашга муваффақ бўлади. Бу, шунчаки, осонлик билан амалга ошадиган иш эмас. Бунинг учун чуқур синчковлик керак, ёзувчи ҳаёти ва ижодига катта муҳаббат ва садоқат керак, адиб ижодининг сир-синоатларини билиш ва уларнинг боғланишларини тусмоллаш билан эмас, аниқ билиш керак. Марҳабо бунинг уддасидан чиқади ва назаримда олқишга муносиб иш қилади.

Буларга у ўз-ўзидан эришган эмас, албатта. М.Қўчқорова Абдулла Қаҳҳор уй-музейидаги ҳужжатлар, дастхатлар, қўлёзмалар устида кунт билан, игна билан қудуқ қазигандек ишлади.

Адибнинг кундаликлари, аксар, мактублари илк бор муомалага киритилди. Бундай китоб мутахассислар учунгина эмас, Қаҳҳор ижоди билан қизиқувчи, кенг китобхонлар оммаси, айниқса, ўқувчи, талаба ва муаллимлар учун, қадрлидир. Делитантликка йўйманг-у, агар Абдулла

Қаҳҳор ҳаёт бўлганида олиманинг бу изланишлари ва муваффақияти учун миннатдорчилик билдирган бўлармиди, деган ҳаёлга ҳам бораман.

Масалан, Қаҳҳорнинг “Қабрдан товуш” ҳикояси 1940 йил билан “Ўтмишдан эртаклар”идаги муштарак нуқталарни очади. “Ўтмишдан эртаклар” билан “Қабрдан товуш”нинг ёзилган вақти ўртасида деярли йигирма беш йиллик оралиқ бор. Олима мана шу оралиқдаги бадиий ва тарихий нафас уйғунлигини сезгандек бўлади ва топади. Ҳар иккала асардаги қаҳрамонларнинг ҳаётий асоси бир бўлиши керак, деган ҳулосага келади ва янглишмайди. Шу вақт мобайнида уста Турдиали ва Абдуқаҳҳор ота образлари яратилишидаги муштарак ва такомил белгиларини кўрсатади.

Шу тариқа М.Қўчқорова “Ўтмишдан эртаклар”даги қатор темирчи усталар ва бошқа қаҳрамонларнинг прототипларини аниқлашга ҳаракат қилади ва бу қаҳрамонларнинг қариндошиқ маснадларини белгилайди.

Шўро даврида динга муносабат масалалари тасвир ва талқин этилган асарларни таҳлил этишда муаллиф ҳушёр ва эҳтиёткор бўлмоғи лозим. Агар ... замонда яратилгани учун, ундаги айрим ҳолат ва нуқталарга асар муаллифидан ҳам кўра замон талабининг муносабати сифатида қараш тўғри бўлар. Демокчиманки, китобхон бу масалаларни идрок этганда, шу нуқтаи назарни эътибордан қочирмаслиги керак бўлади.

Умуман, Абдулла Қаҳҳор уй-музейида ёш адабиётшунослар О.Жўрабоев, М.Қўчқоровалар олиб борган бир қатор нашрлар (Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. 3 жилдлик. Илмий-текстологик тадқиқот, А.Қаҳҳор. “Ёшлар билан суҳбат” қайта нашр.) ҳамда илмий монографиялар “Ўтмишдан эртаклар” тадқиқи (М.Қўчқорова), “Матннинг матноти сирлари” (О.Жўрабоев) ўзининг илмий қиммати билан жамоатчилик эътиборини тортди. Мана энди олиманинг “Абдулла Қаҳҳор истиқлол адабиётшунослиги кўзгусида” номли тадқиқоти адиб ижоди бўйича салкам ўн йиллик кузатишларининг самарали якуни сифатида юзага келди. Албатта, тадқиқотда олима билан баҳслашса, мунозара қилса бўладиган ўринлар ҳам бор. Илм ранг-баранг фикрлардан иборат бўлишини ҳисобга олсак, бу ҳам

табиий бир ҳолдек кўринади.

Хуллас, адабиёт ихлосмандлари, мутахассислари Абдулла Қахҳор ижодининг талабчан мухлисларини бирдек, янги бир илмий изланиш муваффақияти билан қутлагимиз келади.

Мундарижа

Муқаддима ўрнида (М.Қўчқорова).....

1-Қисм

ҒАФУР ҒУЛОМ ОЛАМИ

Кириш.....

Шоир ҳаёти ва ижодига бир назар.....

Насрий асарлари. “Шум бола” .....

“Соғиниш” .....

XX аср ва Ғафур Ғулом.....

Биз билган ва билмаган Ғафур Ғулом (Яширин дардлар).....

«Ўзингиз шоирга юпанч берингиз...».....

«Ҳасан Кайфий» ва «Алиқулнинг қарзи».....

Ижоднинг жон томирлари (шоир табиати).....

Беминнат Ватан.....

«Бир томчи бол».....

Адабиёт ва тарих билимдони (Бадиий адабиёт).....

Тарих сўқмоқларида.....

“Севиб яшайман, севиб яшанг...” .....

Хулоса.....

2-Қисм

ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК АДАБИЁТИГА ЧИЗГИЛАР

Қодирий ҳажвиётининг бадиий қудрати .....

Фитрат ва Бунин.....

Абдулла Қаҳҳор бадиий ҳақиқати.....

Бадиий тағқатлам ва эстетик идеал.....

Адабий алоқалар ривожига Зулфия ижодининг ўрни.....

XX аср ўзбек адабиётида Эркин Воҳидов ижодининг ўрни ва аҳамияти...

Замон ва Абдулла Орипов шеърляти.....

Халқ меҳрини қозонган адиб.....

Тақдир таҳлилида тарих талқини (О.Ёқубовнинг “Ростгўйнинг ҳаёти”
ҳикояси ҳақида) .....

Адабий таъсир ва типологик яқинликни ўрганишнинг айрим методологик
масалаларига доир.....

3-Қисм

ТАНҚИДЧИ ВА УНИНГ РУҲИЙ ДУНЁСИ

Атоқли танқидчи ва адабиётшунос (Ҳ.Ёқубов).....

Танқидчи шахси ва ижодий ўзига хослик (М.Қўшжонов).....

Озод Шарафиддинов ижоди ва ҳозирги ўзбек танқидчилигининг илмий-
назарий масалалари.....

Давр ва мунаққид (Н.Каримов ҳақида).....

Эътиқод ва эътироф (Л.Қаюмов).....

Атоқли адабиётшунос ва фан ташкилотчиси (К.Нурмухаммедов).....

Илмий теранлик (Э.Каримов).....

4-Қисм

АДАБИЙ АЛОҚАЛАР

Махтумқулининг замонавийлиги.....

Қорақалпоқ мумтоз шеърляти.....

Марказий Осиё халқлари адабиёти тараққиётида Тўлепберген Қайипбергенов
ижодининг аҳамияти.....

Мухтор Авезов – миллатпарвар адиб.....

5-Қисм

ТАҚРИЗЛАР ВА СЎЗБОШИЛАР

Гуллаётган дарахт .....

“Нозик туйғуларнинг бадиий ҳақиқати...” .....

Журъат самаралари ёхуд олис билан яқинлик.....

“Абдулла Қаҳҳор истиқлол адабиётшунослиги кўзгусида” ёхуд
қаҳҳоршуносликдаги янги самаралар .....

